پراڪرتي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ

تاريخي پس منظر

گذريل مقالو[1]، جيئن تہ صرف آريا لوڪن جي اتهاس ۽ تاريخ تائين محدود رکيو ويو هو، تنهن ڪري ان ۾ نہ رڳو ٻين ٻاهرين قومن کي نظرانداز ڪيو ويو؛ پر خود مهاتما گوتم ٻڌ، جنهن خاص هندستان جي ڌن مان ٿي عوامي اصلاح جي تحريڪ اٿاري ۽ عالمي انقلاب آندو، تنهن کي پڻ ڇاڻي ڇڏيو ويو (جيئن اڪثر ٿيندو آيو آهي.)

ايراني حڪومت: ٻاهرين قومن ۾ آريہ لوڪن کان پوءِ، اول ايراني هتي آيا. ڪن قديم روايتن موجب: مهاڀارت واري زماني (٨٠٠ ق. م.) کان بہ اڳي، ايران مان 'سيميراس' (Semiramis) سنڌ تي ڪاهہ ڪئي، جنهن ۾ هن عراق ۽ ايران جا سپاهي بہ آندا هئا. انهن کي سنڌ جي بادشاهہ 'بروبيٽس' (Staurobates)* ڀڄائي ڪڍيو، جيڪي مڪران جو ڪنارو ڏيئي پنهنجي ملڪ پهتا. اهڙوئي ٻيو

(١) سماهي مهراڻ ١٩٦٧ع، جلد ١٦، نمبر ٢.

* محترم ڊاڪٽر قاضي نبي بخش صاحب؛ صدر شعبہ فارسي (سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد)، شفقت فرمائي ڪيترن ئي مستند ڪتابن مان مٿين مسئلي جي وضاحت ڪندي فرمايو تہ راجا جو صحيح نالو ويرسين (Verasen) ۽ سندس لقب استورپتي (Sthavarpati) آهي. پر يونانين انهيءَ کي بدلائي استبروبيٽس (Stabrobates) بنايو، ۽ سيميراسيس جي سنڌ تي حملي جو سال ٨١٠-٨٠٥ ق. م. ٻڌايو اٿن.

حملو (ستين صدي ق.م ڌاري) هوشنگ 'پيشداديہ' پڻ ڪيو هو. تاريخي حقيقتن مطابق ايران جو سنڌ تي قبضو، ڇهين صدي قبل مسيح ۾ ڪياني شهنشاهہ 'سائرس اعظم' (٥٥٨-٥٣٠ ق. م.) ڪان شروع ٿئي ٿو. ڪياني ڪسرائن دنيا جي تاريخ ۾ نہ فقط پهرين منظم شهنشاهت قائم ڪئي، پر قديم دنيا جي تختي تي اها وسيع ترين سلطنت پڻ هئي. دارا اعظم جي عهد (٥٣٠-٤٨٦ ق. م.) ۾ هن حڪومت جون حدون هڪ طرف تہ مصر جي ماٿريءَ ۾ نيل نديءَ تائين پکڙيل هيون، تہ ٻئي پاسي وري مهراڻ ندي اُڪري راجستان جي رڻپٽ تائين بہ سندس سِڪو هلندڙ هو. ايڏي وسيع دنيا جو انتظام رکندي، هن جي هٿان هڪڙو عظيم ڪارنامو ٿي گذريو: 'پنجن سالن جي پيادي پنڌ جيڏو ڊگهو ملڪ'. تنهن ۾ آمد و رفت کي آسان بنائڻ ۽ ان جي دائمي سلسلي قائم ڪرڻ لاءِ، دنيا جي تاريخ ۾ پهريون ئي دفعو پيچرا دريافت ڪيا ويا ۽ انهن کي سڌاري سرڪاري سڙڪون بنايون ويون[1]. انهي ڪري قديم زماني جا مڙيئي متمدن ملڪ ۽ مهذب قومون پاڻ ۾ ڪڙجي هڪ ٿي ويا. اهڙي عالمگير اتحاد ۾ سنڌ جو ملڪ پڻ عام سطح ڪان مٿي ابري، بين الاقوامي معاملن ۾ اڳواٽي ڪرڻ لڳو. دارا جي پٽ زرڪيسز (Xrxes 486-465 B.C.) جيڪا يونان تي چڙهائي ڪئي، تنهن لاءِ پڻ مهراڻ جي ماٿريءَ مان ئي جنگي جوڌا ميڙي جمع ڪيائين. هرودوٽس جي چوڻ موجب: سنڌ جي سپاهين توڙي سوارن کي سوٽي ڪپڙا پاتل هئا. هنن جي هٿن ۾ بانس جون ڪمانون ۽ بيد جا تير هئا، جن جي چهنبن تي وري فولادي ڦار چڙهيل هئا[2]. هيءَ پهريون دفعو هو، جڏهن يورپ وارن سندن ئي سرزمين تي سنڌي سورما وڙهندي ڏٺا هئا. انهيءَ ايراني- سنڌي اشتراڪ جا احوال تہ سڪندر جي ڪاهہ تائين، بلڪ ان ڪان پوءِ بہ مفصل طرح سان ملندائي رهن ٿا؛ مگر هن مقالي جو مول مقصد فقط ٻُڌ مذهب ۽ ان جي نمائنده شخصيتن جي تاريخ ئي ڏيڻ آهي. انهيءَ سبب ايران جي ايتري احوال تي اڪتفا

(1) Michael Rehta Martin: A Graphic Guide to World History- New York, 1959.

(2) George Woodcock: The Greeks in India. London 1966-p. 20.

ڪندي، مهاتما ٻڌ جي واقفيت ڏجي ٿي، جيڪو هن مضمون جو مرڪزي مانجهي آهي.

مهاتما گوتم ٻڌ:

مهاتما "گوتم ٻڌ" - ڪرشن، رام، راوڻ ۽ لڇمڻ وانگي ڪو فرضي ڪردار يا ڪائي خيالي ڏند ڪٿا نہ آهي؛ پر هي هڪ اهڙي حقيقي ۽ تاريخي شخصيت آهي، جنهن جا ذاتي آثار اڄ بہ دنيا جي عجائب- گهرن ۾ محفوظ آهن. پاڻ نيپال جي شاڪيہ گهراڻي مان، راجا سڌوڌن جو وليعهد هو. سندس جنم (۵۵۸ ق. م.)* ڪپل وستو شهر کان پندرهن ميل پري لمبنيءَ واري باغ ۾ ٿيو، جنهن ڪي هاڻي لمبني ديوي سڏيندا آهن[1]. انهيءَ ڏينهن تي آسيت نالي هڪڙي ساڌوءَ هماليہ پهاڙ تان اچي، هن جي جڳت-گرو ٿيڻ جي اڳڪٿي ڪئي هئي. تنهن کان پوءِ ستين ڏينهن تي سندس والده مايا ديويءَ جهان ڇڏيو؛ جنهن جي ننڍي ڀيڻ (ماتا گوتمي) ٻار جي نيپاج خاطر سڌوڌن سان پرڻائي ويئي. اهائي پوءِ عام طرح سان سڌارت ڪمار جي ماءُ ليکي ويئي آهي. ٻوڌيستو جي ٻالجتيءَ کان ئي هيءَ عادت هئي، جو باغ ۾ لڪي اڪيلو ويهي ويچار ڪندو هو. سندس انهيءَ ايڪانت پسنديءَ جو آخري علاج هيءُ هو تہ هن کي دنيا جي چار ۾ جڪڙيو وڃي: تنهنڪري هن جي شادي سندس سڳيءَ سوٽ يشوڌرا ڪماريءَ سان ڪرائي ويئي. انهيءَ مان راهل نالي پٽ ڄائو، جنهن جي ستين ڏينهن تي ٻوڌيستو شاهي محل ڇڏي ڪٽي جهنگ مُنهن ڪيو. سندس تارڪ الدنيا ٿيڻ جو اصلي سبب اهو نہ هو، تہ هن ڪو مريض، مڙدو يا پيرسن ڀهريون ئي دفعو ڏٺا هئا؛ پر جنهن ڳالهہ هن کي حڪومت تان هٿ ڪٿايو، سا هندومت جي هٺ ڌرمي هئي.

---

* مٿيون سن، ديوان بهادر سوامي ڪنوپلي تازي تحقيقات ڪري ڳولي ڪڍيو آهي. ديپ ونش پراڻ (عيسوي چوٿين صدي) ۽ مهاونش پراڻ (پنجين صدي) جي آڌار تي انهيءَ کي پوئتي ڌڪيندي، ڪن تاريخن ۾ اهو سن ۵۸ کان ٦۵ سال اڳا بہ اڳاٽو ٻڌايو ويو آهي، تنهن ڪري تاريخن ۾ مونجهارو پيدا ٿي پيو آهي.

(۱) ڌرمانند ڪوسجي، ٻڌ ڀڳوان مترجم: پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻي، نئين دهلي ۱۹۵٦ع، ص ۱۰۳. (۲) ايضاً، ص ۱۲۷.

ويدڪ زماني جا ڪتري آريا، درندن وانگي هڪٻئي جو چڪين ماس پٽي رهيا هئا. ٻگيه ڪائيندڙ برهمڻ وري پاڻ کي نوراني نسب مڃائڻ خاطر، ڪترين کي به خدا جي خوني ٻاڙن جو مظهر مڃي، ويتر قتل جي بازار گرم ڪري رهيا هئا؛ مگر سڌارٿ ڪمار خود ڪتري هوندي به انهيءَ ڏرميءَ پڌ، ٻگيه ۽ وڏيرڪي ٻنڌ جي بنهه برخلاف ٿي بيٺو. -"مون ۾ ويراڳ ڪيئن جاڳيو، سو ٻڌو: ماڻهن کي درندن وانگي وڙهندو ڏٺم... منهنجيءَ دل تي سخت چوٽ لڳي" (گاٿا-٢). - پنهنجن پيارن کي ڊورن وانگي ڪسندو ڏسي، هن جي دل کي ڌڏڪو آيو، سو هٿين خالي وڃي ڌرين جي وچ ۾ پيو ۽ انهن کي ايلاز آزيون ڪري پاڻ ۾ پرچائڻ لڳو. اڳيان هو به ڪي ڪتريٽي جي هٺ ۾ ورتل هئا، سي نه مڙيا. "مون محسوس ڪيو ته گهر-گرهست گندو ۽ تڪليفن جو آستان آهي، هتي رهي ڪا به مڪمل نيڪي حاصل ڪرڻ ممڪن ئي نه آهي، تنهن ڪري ڪکن جا ڪپڙا ڪري، وڃي...."[1]؛ پر پنهنجي پيءُ ماءُ، ڪنوار ۽ ٻڌي جي پريت جو ڳٽ اڃا سندس ڳچيءَ ۾ ڦاٿل هو، سو "اي ڀڪشو! آءٌ پڻ مرض، مصيبت ۽ موت جي چنبي ۾ هوندي به، ڏک ڏهاڳ ۽ ڏولائي ۾ ورتل وٽن جي ور چڙهي ويس! تڏهن دل ۾ آيم ته انهن (ڏڪائيندڙ شين) کان پاڻ ڇڏائي، ڪوئي جڳ جو چوٽڪارو ڳولي ڪڍجي"[2].

سندس سرچائڻ واسطي ڪيتريون ئي ڪنيزون ۽ ڪماريون محلات ۾ موجود هيون. سي جڏهن ڳائي وڄائي سمهي پيئون، تڏهن ڪنهن جي وات مان ڳڳ وهڻ لڳي ته ڪا وري ٻڙڙو منهن ڪري (خواب ۾) وِلڙ لڳي. سو ڏسي، ٻوڌيستو کي ٻيٽي ٻچان آئي. پنهنجي ڪوچوان 'ڇن' کي جاڳائي ڪنٿڪ گهوڙو ڪاهي نديءَ تي آيو. اتي پنهنجن وارن جو چوٽو ترار سان ڪپي، شاهي لباس، ڳهڻا، لٽا ۽ گهوڙو ڇن کي ڏيئي، پاڻ درياهه ۾ ٽپي پيو ۽ سالن تائين وري سندس ڪو پتو ڪونه پيو.[3]

(١) ڌرمانند ڪوسجي؛ ٻڌ ڀڳوان، ص ١٢٩. (٢) ايضاً، ص ٣٠.
(٣) ايضاً، ص ١٣۴.

حق جي تلاش ۾ هن کي ڪيترائي ڏرمي پنڊت منهن پيا، تن سان بحث مباحثا ڪندي بہ ڪيس ڪو اطمينان ڪونہ ٿيو. آخر وڃي اُرويلا (گيا) جا سُجا جهنگ وسايائين. "اي اگوسين! جبڪي جهنگل بلڪل پوائتا سمجهيا هئا، اتي گگهہ اونداهين ۾ بہ آءٌ اڪيلو وڃي ويهندو هوس. هوا ۾ پن کڙکڙ ڪندا هئا، ڪو مور وڻ تان ڪا سڪل ڏانڊي ڪيرائيندو هو، يا ڪو هرڻ اکين اڳيان ڊوڙي ويندو هو تہ سمجهندو هوس تہ شايد انهيءَ ڪي ٺي ڊپ ڪوٺيندا آهن"(١). "اي سچڪ! آءٌ ڏند ڏندن تي پيچائي، زبان تارونءَ تي ڄمائي، خيال قبضي ۾ ڪري، جڏهن فڪر ۾ غرق ٿي ويندو هوس، تڏهن منهنجي ڪڇن مان پگهر ريلا ڪري وهي نڪرندو هو... ڏيان لڳائڻ ۾ ساهہ بہ روڪي ڇڏيندو هوس تہ وري ڪنن مان ساهہ نڪرڻ جهڙا آواز پڌندو هوس"(٢). اهڙيءَ طرح ڪک پن کائي بہ ست سال ساندهہ سخت رياضتون ڪندو رهيو." اي اگوسين (سچڪ)! آءٌ هڪڙو ٻير کائي بہ ويلو ٽاري ڇڏيندو هوس، مگر منهنجو ڏيک نهايت ٺي ڏہرو ٿي ويو هو: ڪَچي ڪدوءَ وانگر منهنجي کل گهنج ڪري سڪي نوٽ ٿي ويئي. وَل جي ڳنڍين وانگر سنڌن جا ڳنڊ پيا ڏسبا هئا. ڇت جي ٽِڙڪيل پٽين وانگر منهنجيون پاسريون پيون لڙڪنديون هيون. اٺ جي پير وانگي منهنجي ڊونگري ٿي ويئي هئي. اپ جا تارا جيئن اونهي کوهہ ۾ ڏسبا آهن، تيئن منهنجو اکيون کوپريءَ ۾ ڏسبيون هيون. پيٽ تي هٿ گهمائيندو هوس تہ پٺيءَ جو ڪندو هٿ کي لڳندو هو. مٿي تي هٿ ڦيريندو هوس تہ وار ڇٽي پوندا هئا. پيشاب يا پائخانو ڪرڻ ويهندو هوس تہ اتي ٺي پٽجي رهندو هوس"(٣) . اهڙيءَ نازڪ حالت ۾ وري شيطان (مار) اچي، کيس حياتيءَ ڪُنڻ جو خوف ڏيئي برغلايو.

انهيءَ ڪان ٿورو اڳي مائي سُجاتا نالي، ڪنهن مالوند جي زال، بوڌيستو کي پوت سمجهي، کير ڇڪو اچي پيئا رکيو. اهو ورتائي وري بہ پوري اعتماد سان رياضت ۾ لڳي ويو. تان جو مار (شيطان) سان

(١) ڌرماننڊ ڪوسجي: ڀڌ ڀڳوان، ص ١٥٢. (٢) ايضا، ص ١۴٥. (٣) ايضاً، ص ص ٧٧ ۽ ١۴٦.

مقابلو ڪندي گهڻي رات گذر ٿي ويئي. اها ويساک جي چوڏهين تاريخ هئي، جنهن جي پوئين پهر تي سنڌس اندر ۾ الهام آيو ۽ ڪيس نئين روشنائي نصيب ٿي. چئن اعليٰ حقيقتن جو هن کي علم حاصل ٿيو. انهن جي بنياد تي وري اٺن وصفن وارو روشن رستو پڻ معلوم ٿيس ۽ بوڌيستو مان چڙهي ٻڌ (عارف) ٿيو. انهيءَ معرفت مان ڪيس ايڏو اطمينان ۽ سڪون سريو، جو سڄا سارا ست هفتا، انهيءَ سرور قلبيءَ جي ڪيفيت ۾ ئي محو رهيو. انهيءَ سان گڏ ئي، هن ذميداريءَ جو احساس به سنڌس اندر ۾ ابرندو آيو ته هيءُ گيان جو ڏکهي انتظار ۽ ڪيتري ڪشالي ڪڍڻ بعد مون کي مليو آهي: سو هن لاءِ آهي ته انهيءَ جو لاڀ عام لوڪن کي ضرور ملڻ گهرجي، تنهن ڪري باقي زندگي ٻين جي ڀلي ۽ سک لاءِ صرف ڪرڻ جو هن فيصلو ڪيو ۽ موٽي انساني آبادين ڏانهن پنڌ پيو. آکاڙ جي مهيني ۾ ئي اچي سارناٿ ۾ سهڙيو. اتي پهريون دفعو (٥٢٢ ق. م.) پنجن پنڊتن کي اچي تلقين ڪيائين. اهڙيءَ طرح ئي اول 'ڌرم چڪرورتن' (قانون جو ڦيٿو ڦرڻ) چالو ٿيو.

"اي ساڌئو! هي چار اعليٰ حقيقتون ياد رکجو: هيءَ حياتي ۽ ان جون گهرجون، بيماري ۽ ٻڍاپو، محتاجي ۽ موت سو سڀ ڏک ۽ ڏک آهي، اها پهرين بنيادي حقيقت اٿو. دائمي حرص و هوَس ۽ ان مان اٿندڙ تمنائون به عذاب آهن، سا ٻي سچي حقيقت اٿو. انهيءَ حرص و هوَس کي صبر ۽ قناعت سان دٻائي ضابطي هيٺ آڻڻ، ۽ انهيءَ کان بي نياز رهي پاڻ تان عذاب ٽارڻ، اهو ٽيون حقيقي سچ سمجهو. ۽ چوٿين اعليٰ حقيقت هيءَ آهي ته مٿين مڙني مصيبتن جو آسان علاج، اٺن اصولن واري 'معتدل مذهب' ۾ آهي. هاڻي اهي اٺ نير (نڪتا) ڪهڙا آهن، سو ٻڌو: صحيح سمجهه، صحيح حافظو، صحيح قول، صحيح فعل، صحيح عبادت، صحيح پرهيز ۽ صحيح روزي." اهو آهي مهاتما گوتم ٻڌ جو پهريون وعظ جنهن کي 'مذهبي چرخي جو ڇرڻ' چيو ويو آهي. انهيءَ جاءِ تي پوءِ سارناٿ يونيورسٽي قائم ڪئي ويئي.

چند مهينن ۾ سنڌس سگهه (انجمن) جو انداز سٺ تائين پهچي ويو، اتي مهاتما جي من ۾ آيو ته جڏهن سارو جڳ اڻڄاڻائيءَ جي

اوندهہ ۾ غرق هجي. تڏهن اسين پنهنجي سک ۾ ساءُ سمجهون؛ انهيءَ ڪان هلڪي ڳالهہ ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي! تڏهن تٿاگت (تِتي پُهل) چيو: "اي ڀڪشؤ! هاڻي سڀني جي سک ۽ ڀلائيءَ خاطر اُٿي کڙا ٿيو. عوام تي شفقت ڪريو ۽ سچ جي پرچار لاءِ سندرو ڪشيو... ٻہ ساڳئي واٽ سان ہہ ڄڻا نہ وڃو[1]. انهن جا اُپديش ٻڌي، ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو تٿاگت وٽ رجوع ٿيڻ لڳا. ٿورن ئي سالن ۾ پنج سؤ ڀڪشن جو سنگهہ (جماعت) مختلف ملڪن ۾ پرچار ڪندي پکڙجي ويو. مگدهہ جي مهاراجا بمبسار ۽ ڪوشل جي راجا پسيند پڻ ٻڌ مذهب مڃيو.

پاڳونت ٻڌ پرچار ڪندي ڪپل وستوءَ ۾ بکيا وٺڻ آيو ۽ پنهنجي ئي گهر اڳيان اچي سَئين هنيائين. يشوڌرا ديويءَ يڪدم پنهنجي پٽ راهل کي سجاتو ۽ راهل ڪمار کي سڏي چيائين 'پٽ! اهو تنهنجو ابو اٿيئي، وڃي ڪانئس ورثو گهر." راهل ڪمار سندس پاڇي ۾ بيهي چيو 'ڀڳونت! توهان جي ڇانوَ سک واري آهي!" تٿاگت اتان ئي پويان پير ڪيا. راهل ڪمار بہ سندس پاڇي سان لڳو آيو. آستاني تي اچي، اول راهل ڪان وچن ورتائين. "پاڻ کي پيغمبرزادو سمجهي بيڪارين جي بي ادبي تہ نہ ڪندين؟" اها پڪ وٺي، پوءِ سنگهہ ۾ داخل ڪري، ڪيس ساريپت جي سپرد ڪيائين.

اتي ماتا گوتمي پڻ محلات ڇڏي، اچي سنگهہ جو سهارو وٺڻ چاهيو. مهاتما ٽي دفعا ان جي ڳالہ اٿبڏي ڪري، وئشالي (بهار) ڏي هليو ويو. ماتا مايوسيءَ ۾ مٿو منائي، گيڙو ڪپڙا ڪري، سندس پٺ ورتي. ايتري پنڌ هلڻ ڪري سڄي ڌوڙ ۾ ڀيوت ٿي ويئي ۽ سندس پير سُڄي ڦاٽي پيا. اتي آنند اچي مهاتما کي منٿ ڪئي تہ: جنهن ماسيءَ اوهان کي نپائي ايڏو ڪيو، ان کي عورت ذات جي ڀلائي خاطر، چاڪريءَ جو موقعو ملڻ گهرجي. مهاتما وري بہ انڪار ڪندي چيو تہ "اي آنند! استرين لاءِ جي هن پنٿ" ۾ ڪا بہ جڳهہ نہ هجي ها، تہ هي مذهب هميشہ هلي ها؛ پر هاڻي فقط هڪ هزار سال هلندو. سو بہ پنجن

(١) ڌرمانند ڪوسجي؛ ٻڌ ڀڳوان، ص ١٨٢.

صدين کان پوءِ ڪرڻ لڳندو. تنهن هوندي بہ ماتا ڪي هي شرط منظور هجن، تہ سدا اچي سيوا ڪري: 'ٻيڪارڻ (Nun) ساري ڄمار بہ ڪٿي سنگهہ ۾ گذاري، تڏهن بہ ڪنهن ڀڪشوءَ سان بي ادبيءَ ۽ بي حجابيءَ سان نہ ڳالهائيندي؛ پر پاڻ سڀني کي هٿ جوڙي، هنن کان نيم سکندي رهندي... هر چوماسيءَ بعد پنهنجي ڪوتاهين جو ساري سنگهہ اڳيان ڪليل اعتراف (Confession) ۽ پڇتاءُ ڪندي وغيره". ماتا اهي سڀ ڳالهيون خوشيءَ سان مڃي، سنگهہ ۾ داخل ٿي[1]. پوءِ تہ وٽس ڪيتريون ئي ڪراڙيون ۽ ٻيواهيون اچي گڏ ٿيون. وِساکا نالي اوڏ جي سيٺاڻيءَ سڄي ملڪيت وقف ڪري، خاص زالن واسطي وهار ٺهرايو ۽ پاڻ بہ ماتا سان گڏجي شيوا ڪرڻ لڳي. تنهن ڪري پوءِ علحدو 'ڀڪشڻي سنگهہ" (Convent) بڻيو.

جڏهن معتبر ماڻهو بہ سون جي انداز ۾ اچي ڀڪشو بڻيا، تڏهن مهاتما کي سندس سڳو سوٽ ديودت ڦري آيو. چي: توهان جو حقي وارث مان ئي آهيان، تنهنڪري توهان پنهنجي جيئري ئي مون کي جماعت جو اڳواڻ مقرر ڪري وڃو، تہ جيئن توهان کان پوءِ سڄو سنگهہ سنڀالي سگهان[2]. مگر مهاتما مائٽيءَ جو ڪو بہ لحاظ نہ رکي، سندس رٿ کي ريتي ڇڏيو. ديودت انهيءَ کان اڳيئي اجاتسترو راجا تي دوستيءَ جو دام وجهي چڪو هو. راجڳرهہ جي راءِ بمبسار جڏهن اجاتسترو کي پنهنجو وليعهد بڻايو، تہ ديودت اچي هن کي هڪدم زوريءَ حڪومت هٿ ڪرڻ لاءِ هرکايو هو. - "اي راجڪمار! پٽهين کي پورو ڪري، راجائي ماٽي وٺ. توکي الائي ڪڏهن تخت ملي، تيسي تہ ڄمار ڳري وينديئي!" ديودت جي اهڙيءَ ٻچ ڪرڻ تي ئي پنهنجي پيءُ کي منهن سامهون ماري، پاڻ مگدهہ جو مهاراجا بڻيو هو[3]. هائي ديودت جو وارو هو. هن لاءِ پنج سؤ پيشارن جي ماني تہ محلات مان منظور ٿي چڪي هئي، سو ڪيترائي ڀيڪو راجڳرهہ ۾ ڪنا ڪري

---

(١) ڌرمانند ڪوسجي: ٻڌ ڀڳوان، ص. ص ٢٠٨-٢١٠. (٢) ايضاً، ص ٢٠١.
(3) Dr: Radha Kumud Mookerji: The History and Culture of the Indian People. Vol: II. "The Age of Imperial Unity." Bomboy. 1935. (Edted by: Dr. R. C. Majumdar) p. 22.

برغلائي رهيو هو[١]. هٿي وري پنهنجي حق تلفي سمجهي، وجي اجاتستروءَ سان اوريائين. - "سڌارت گوتم جي چمار پوري ٿي پوي تہ آءٌ هڪدم سندس جاءِ نشين ٿي وجان." راجا پنهنجا رهزن جلاد روانا ڪيا، پر اهي پاڻ وڃي ڀڪشو بڻيا[٢]. پوءِ پهاڙ تان هڪڙو پٿر مهاتما جي مٿان ڪيرايائون، اهو بہ گسي ويو[٣]. نيٺ "نيلگري' نالي هڪڙو مست هاٿي مٿس ڇيڙيائون، جنهن مهاتما جي اڳيان مٿي ڪٽي پنهنجي مٿي تي مکي ۽ هميشہ لاءِ مستي ڇڏي، موٽي اچي محلات اڳيان ويٺو. اجاتسترو تہ اهو چمتڪار ڏسي، پشيمان ٿي اچي پيش پيو. ديودت وري اچي مهاتما مهندان هيءَ حجت هلائي تہ جماعت جي رياضت لاءِ تلخ آزمائشون تجويز ڪريو. جڏهن اها دعوا بہ رد ٿي، تہ ڳيا ۾ وڃي ڀڪشن کي گمراهہ ڪرڻ لڳو[۴].

ٻئي طرف پاڻ کي 'پاڪيزه نسل' چوائيندڙ ۽ يڳيہ ڪرائيندڙ برهمڻن جو خانداني ڍونگ بہ کُلي چڪو هو. اهي پنهنجيءَ پر ۾ تہ جڻ ڄمندي ئي ڄام هئا ۽ ساري انسانيت کان الڳ، پاڻ کي هڪ اشرف ۽ اعليٰ مخلوق تصور ڪندا هئا. مگر مڙني انسانن جي طبعي توڙي فطري صورت ۽ حالت هڪجهڙي هئڻ ڪري، جو انهن کي بہ عام انساني حيثيت سان سڃاتو ويو، سي سندن "پيرن جي پيدائش' خاڪي ڀڪشن، توڙي پينار گوتم جي پٺيان ڇِتا ٿي لڳا. مگر مهاتما انهن مڙني کان بي نياز، چاليهہ سال سانده خدا جي ٻندن جي خدمت ۾ لڳو رهيو. البت پوين ڏينهن ۾ بعضي، مهينن جا مهينا بہ ڪنهن غار اندر لڪي (جتي ڪيس ڪو بہ سڃاڻي نہ سگهي)، وڃي سماڌي (مراقبي) ۾ ويهندو هو. اها ريت اڃا تائين بہ اوڙيا، آسام، برما، سيام ۽ سلون ۾ عام آهي، پر تبت ۾ تہ ويتر وڌاءَ سان بہ چالو آهي. اتي جا 'لاما' *

(١) ڏرماند ڪوسجي؛ ٻڌ ڀڳوان - ص ٢٠٢.
(2) Dr. Ragha Kumud Mookerji: The Aje of Imperial Unity. p 27.
۽ ڏرماند ڪوسجي ٻڌ ڀڳوان، ص ٢٠١.
(٣) ڏرمند ڪوسجي؛ ٻڌ ڀڳوان ص. ص ٢٠١ ۽ ٢٨٠.
(۴) ايضاً. ص ص ٢٠٢ ۽ ٢٠۴.
* اسان جي عوامي آکاڻين ۾ جو "هڪڙو ديو ڇهہ مهينا جاڳندو هو ۽ ڇهہ مهينا ننڊ ڪندو هو". سو شڪ نہ آهي تہ هماليہ پربت جو ڪوئي لاما خيال ۾ آندل هجي.

تہ سالن تائين بہ ڪنهن سُڃي هنڌ ويهي ڇلو ڇڏائين ٿا[۱].

مهاتما ائين پهر، فقط منجهند جي ڀڪيا وٺي ورتائيندو هو. آخري ساوڻ (۴۷۸ ق. م.) جا ٽي مهينا بيمار گذاريائين. شاهي طبيب 'جيوڪ' هن کي ڪِريءَ جو ڪاڙهو ڏسيو هو. ٻڌ مذهب ۾ ڪنهن بہ خاص ڪاڌي کي پسند يا نا پسند ڪرڻ وڏو گناهہ آهي، سو پرهيز ناممڪن هئي. آخري ڀڪيا ۾ چندلهار ڪيس ڪُنين جو ٻوڙ کارايو. اهو ڪائي آنند کي سڏيائين؛ "چندلهار کي منهنجون دعائون ڇنج- 'مائي سُجاتا وارو کير ۽ چند وارو ڪنين جو ٻوڙ. تٿاگت فقط انهن ٻن ڀڪيائن جي واکاڻ ڪئي' - ائين چئي، ڪيس ضرور خوش ڪجانءِ[۲]". اتي سندس حالت نازڪ ٿيڻ لڳي. ٻر اهو ڳوٺ ڇڏي ڪيسنارا ٻيلي تائين رڙهي ويو. رات جو جڏهن ڀڪشو اچي گڏ ٿيا، تڏهن تٿاگت چيو؛ "اي ڀڪشو! آءٌ اَسي سالن کان بہ اَڪري چڪو آهيان. پراڻي ڇڪڙي وانگر منهنجي بدن جو ڳاڙهو بہ ڳهلجي رهيو آهي. اوهان کي مون اڳيئي پنهنجو پنت کولي سمجهايو آهي. ڪا بہ ڳالهہ مون لڪائي نہ رکي آهي. تنهنڪري تٿاگت باقي ڇا چوي! هاڻي توهين پاڻ تي اعتماد رکو ۽ پاڻ تي ڀاڙيو، سچ کي ئي پنهنجو ڏيئو ٻڻايو ۽ جڳ جي لاءِ حق روشن ڏيئا ٻڻجو". انهن ڳالهين ڪندي، رات جي پوئين پهر (۴۷۸ ق. م. ۾ مهاتما هن فاني دنيا مان چولو مٽايو[۳].

ترپٽڪ جو تيار ٿيڻ:

مهاتما جي چالاٽي تي هزاري ڀڪاري اچي سوڳ ۾ ويٺا. تن ۾ سَيدر، جيڪو اجا اڳئين ڏينهن تي ڀيکو ٻڻيو هو؛ سو سماڌيءَ مان ٽپ ڏيئي اٿيو. چي؛ "اسان تي جو 'ٻڌيون پابنديون پيل هيون، سي سڀئي ٽان لٿيون. هاڻي جنهن کي جيئن وڻي سو تيئن ڪري" ائين چئي هليو ويو. مهاڪيشپ نالي وڏو ودوان، جنهن کي لاش سپرد ڪيل هو، سو چوڻ لڳو؛ - "اي ڀيکوُ، هاڻي ڀاڳونت جو ماني مَنهہ نپائي، سڀيئي

(۱) ڌرماننددا ڪوسجي؛ ٻڌ ڀڳوان، ص ص ۳۷۸ ۽ ۳۷۹.
(۲) ايضاً، ص ص ۳۴۷ ۽ ۳۵۷.
(۳) ايضاً، ص ص ۳۸۲ - ۳۸۴.

سچاڻ ۽ وڏا بيڪاري گڏجي ويهو تہ تٿاگت جي تعليم کي هڪدم ڪنو ڪجي، نہ تہ ٻيا ڀڪشو بہ سيڊر وانگيان ڇڙواڳ ٿي ويندا"[1]. انهيءَ چوماسيءَ ۾ پوءِ پنج سؤ پڙهيل ڀڪشو چونڊيا ويا. تن ۾ جهوني 'ڳاهہ پتي' آپاليءَ کي مهاتما جون مڙيئي ڳاهون ياد هيون، جيڪو پوءِ 'ڌرمپال' مجيو ويو. تنهن جي تصديق سان اول انتظامي اصول (ونيہ) جمع ٿيا. آنند اڪثر مهاتما جي خدمت ۾ ئي رهندو هو، تنهن وري عقيدي ۽ عبادت جا 'سُت' سڻايا، سي، سڀني جي صلاح سان صحيح مڃيا ويا[2]. انهن ٻنهي جي سمجهاڻيءَ ۾ سوال-جواب، جيڪي مهاتما پاڻ پنڊتن سان ڪيا هئا؛ سي وري ساريپت نالي هڪڙي سنت (رهل جي گرو)، پنهنجي پينارن کان پڇندي، اهي 'اڀدرم' گڏ ڪيا[3]. تيسين، راءِ اجاتسترو ڀڪشن کي بکيا موڪليندو رهيو ۽ ديودت وري بہ وڏيرپ لاءِ ور وجهندو ۽ نفاق آڻيندو رهيو.

پنڊت پنهنجا پستڪ پوست يعني چمڙي تي ئي لکندا هئا. پر ٻڌ مذهب ۾ تہ ماس ورتائڻ جي منع هئي، سو پليت کلن تي پوتر وچن وري ڪيئن لکيا؟ تنهن ڪري اهي سُت ۽ وچن وڻ جي پنن تي لکي، جدا 'پِٽڪ (پنڊي يا ڇٻيءَ) ۾ سانڊيندا ويا. اها ٽِپٽي ٽُب ٿي ويئي، تہ وري ٻي ڇليءَ ۾ 'ونيہ' وڌا ويا. آخر 'ابدرم' سميت جڏهن ٽيئي ٽوڪريون ڀمتار ٿيون تہ 'ترپٽڪ' تيار ٿي ويا.

ڪن جو چوڻ آهي تہ اهي ابدرم، سُت ۽ ونيہ وارا صحيفا اول زباني صورت ۾ هئا. جيڪي مهاڪاشيپ جي نگرانيءَ هيٺ سڄو ساوڻ سڄاڻ ڀڪشو هڪٻئي کي صحيح ڪرائيندا رهيا؛ ۽ ٻيءَ ڪانفرنس تائين بہ ڀارت ۾ اجا ڪا لکت ئي موجود ڪانہ هئي! ٻئي طرف انڊيا جي آرڪيالاجيڪل کاتي وارن کي تہ پنجين صديءَ (ق. م.) کان ئي لکت جو ثبوت مليو آهي. - "ڀارت ۾ برهمي لپيءَ جو جهوني ۾ جهونو روپ، نيپال مان مليل بستي ضلعي جي پپروا ٺُپي تي ۽ اجمير

(١) ڌرمانند (بومڪا)؛ ص ٢٤.
(٢) ايضاً، ص ص ٢٤-٢٥.
(٣) ايضاً، ص ١٨٨.

ضلعي جي بڙلي ڳوٺ واريءَ لکت مان مليو آهي. شري اوجها ثابت ڪيو آهي تہ اهي اکر عيسوي سن کان بہ ٤٨٣ ورهيہ اڳ ۾ لکيا ويا آهن"[١]. پهرينءَ ڪانفرنس جو بہ تہ اهو ساڳيو ئي زمانو آهي! ويد شاستر تہ شايد انهيءَ کان بہ اڳ ڇهين صديءَ قبل مسيح کان ئي لکجڻ لڳا هوندا! يا تنهن ٿاٽي اهي بہ زباني حالت ۾ هوندا؟

ٻڌ مذهب جي ٻي مجلس:

ٻڌ مذهب جي ٻي مشهور ميٽنگ يا مجلس وئشالي جي سسئناگ راجا ڪالاسَڪ 'ڪاڪورٺيءَ' (٣٨٤-٢٥٤ ق. م.) ڪوٺائي هئي. هن ۾ 'پورب توڙي پڇم' جا سڀ پينارا ٻانڻ ۾ مليا. تن ۾ تتاگت جي زماني جا آٺ 'بزرگ ڀڪشو' بہ ٻانڻ سان ڪٺي آيا. يَشہ نالي هڪڙي عالم ڀڪشو کي صدر چونڊيو ويو. (اهڙيءَ چونڊ ۾ ڀڪشو سنهڙيون ڪانيون ووٽ وانگر ڪم آڻيندا هئا). ديودت گذاري چڪو هو، پر هلڪا سلڪا اختلاف تہ موجود هئائي. 'ونيہ پٽڪ' مان ڏهن خسيس نڪتن تي ڇڪتاڻ ٿي: جهنگ ۾ رات جو آستانو ڪجي تہ ان کي دائرو (رک) ضروري آهي يا نہ. مانيءَ جي مٿان لسي ٻي سگهجي ٿي يا نہ. تڏي تي ويهي سگهجي ٿو يا نہ. ٻانڻ سان لوڻ رکي سگهجي ٿو يا نہ. ٻکيا ۾ روڪڙا سِڪا ملن ٿا تہ (وهار لاءِ) وٺجن يا نہ... وغيره[٢]. وڏي ڳالهہ تہ سنسڪرت جي برعڪس پراڪرتي (پالي ڀاشائن کي مذهبي حيثيت سان ٻيڪراءِ تسليم ڪيو ويو. -"حقيقت ۾ 'پالي' لفظ، ڪنهن بہ ٻوليءَ جو خاص نالو ڪونهي. ٻڌ گهوش آچاريہ جي زماني ۾ سِيڻِ (ڏرمي) ڪتابن کي پالي ڪري سڏيندا هئا. جيئن پاڻنيءَ جي 'ڇندسي' لفظ مان (ڏرمي) ويدن ڏي ۽ "ڀاشايام' لفظ مان سنسڪرت ڏي اشارو آهي. تيئن ٻڌ گهوش آچاريہ 'پالي' لفظ، پهريائين ترپٽڪ جو (ڏرمي) نالو ڪري ورتو آهي. ماڳڌي لٽريچر کان سواءِ، سلون جي

(١) پروفيسر پوپٽي هيرانندائي: ڀاشا شاستر (بمبئي) ص ص ١٧٠-١٧٣.
(2) Dr: Nalinaksha Dutt: The Age of Imperial Unity. Bombay. 1953. (General Editor, Dr: R. C. Majumdar.) pp. 378-379.

'سنهالي' ڪتائن کي ٻڻ پالي ڇوڻ ۾ آيو"(۱). مطلب ته پالي لفظ، ٻوليءَ کان وڌيڪ ٻوڌي ادب جو نالو آهي، جو ڪنهن به ڏيهي زبان ۾ هجي.

سڪندر اعظم ۽ سنڌ جا پينار:

مٿين ڪالاسڪ 'ڪاڪورٿيءَ' جي وفات (۳۵۴ ق. م.) کان ويهارو-ٽيهارو ورهيه پوءِ (۳۲۴ ق م.) سڪندرِ سِنڌ تي فوجي قبضو ڪيو. پر سنڌ ۾ ئي سڪندر کي ذهني ۽ روحاني شڪستون به آيون هيون. پهرين بيعزتي آچاريہ ڊنڊيءَ (Dandamos) کان سٺائين. سڪندر هن سواميءَ جي ساراهہ. پائرهو ۽ اونسڪريٽس جهڙن عالمن کان ٻڌي هئي، سو پنهنجي سفر جي هيءَ انوکي سوغات پاڻ سان نيڻ چاهيائين. انهيءَ ڪري اچي ساڌوءَ جو سلامي ٿيو ۽ نذرانو آڇڻ لڳو. پينو بيپرواهيءَ سان چيو. "مون وٽ ته اڳيئي سيڪجهہ آهي. تون کو وڌيڪ به ڏيئي سگهندين ڇا؟" هن کي جڏهن هلڻ لاءِ چيو ويو ته ساڌو سنئين جواب ڏيڻ جي بجاءِ اٿلو آڏيءَ پيچا ۾ اچي پيو. - "اي سڪندر! ايڏو پري پهچڻ جو پلا ڪيئن سوچي سگهيو آهين!" سڪندر اهڙا سوال سهي نہ سگهيو ۽ ڪٽي پٽ ورايائين(۲). آخر اِروڙ کان هيٺ هلندي ڪلياڻ (Calanus) نالي سان ڪو پيو سنت سجهندو هوس، تنهن کي ڪنبي ڪنبائين. سو سائس گڏ سوسا ڏي هلندي، واٽ تي ناساز ٿي وڃي ڏاگهہ چڙهيو ۽ ڳاهون ڳائيندي، باهہ جي پيڙ ۾ ڏوڪي پيو. اتان سڪندر کي سڏي چيائين، "پاڻ وري بابل ۾ ملنداسون." بيڪاريءَ جي روحاني طاقت اڳيان آڻ مڃيندي، سڪندر سڄو ڪٽڪ ڪٺو ڪري، پنهنجي سر کيس فوجي سلامي پيش ڪئي(۳).

اروڙ ۾ راجا موشڪن کي مارائڻ بعد، لاڙ جي پاتال بندر ۾ سمي ڄام (سامبس) سان صلح ڪري، سڪندر سامونڊي ساحل تي

(۱) ڌرمانند ڪوسجي، ٻڌ ڀڳوان، ص ص ۲۲ ۽ ۲۴.

(2) George Wood Cock: The Greeks in India. P. 33.

(3) G. W. Cock: Greeks in India. p. 34.

گهٽو وقت گذاريو. تڙ جي تعمير ڪرائي، ان جي آبادي ۾ زبردست اضافو آندائين. پوءِ پيٿان (Peithon) کي پاتال جو والي بڻائي بابل پهتو، جتي (٣٢٣ ق. م.) ڪلياڻ جي پيشنگوئي پوري ٿي ۽ سڪندر وچي ساٿس مڪيبو. سنياسي ڍنڍيءَ وارو سوال پڻ هتي سمجهه ۾ آيو. پيٿان پوءِ پوري مغربي پاڪستان (قديم سنڌ) جو والي بڻيو، پر سندس سڀني مقبوضات مان سڀ کان اول (٣٢١ ق. م.) سنڌ مان ئي آزاديءَ جي لهر اٿي ۽ اها پاتال کان پيدا ٿي هئي. چندرگپت موريا جون گوريلا سرگرميون به ڏکڻ سنڌ (لاڙ) مان ئي شروع ٿيون[1] پيٿان درياهه ٽپي وڃي، بلوچستان ۾ دم پٽيو ۽ اتانارڪوشيا (قنڌار) ڏي ڀڄي ويو. يوناني حڪومت ستن سالن اندر (٣١٦ ق. م.) پوري ٿي. ڏهن سالن بعد (٣٠٦ ق. م.) سيليوڪس نڪٽر، سنڌوءَ جي ڪناري تي اچي موريا مهاراجا سان صلح ڪيو ۽ پنهنجي ايرانڻ ڌيءَ (افغانستان سميت) بندوسار موريا کي ڏنائين. انهيءَ مان اشوڪ اعظم ڄائو، جنهن تيون مشهور ميڙ ڪوٺايو[2].

اشوڪ موريا ۽ ٽين ٻوڌي مجلس:

بندوسار موريا جي مرڻ وقت (٢٧٣ ق. م.) اشوڪ افغانستان جو وائسراءِ هو. اتان اچي، ڀائرن سان چار سال چوٽون کائي، زوريءَ حڪومت هٿ ڪيائين. وري ارڏائيءَ سان ٻيرون وڄائيندو، اچي ڪلنگا تي ڪڙڪيو ۽ خونريز جنگ کان پوءِ اتي جو به قبضو ورتائين. نيٺ جڏهن نگروڌ نالي ڀڪشوءَ جي منهن چڙهيو، ته هن توبهه تائب ٿي، اهڙين ارڏاين کان هميشه لاءِ هن پڄنائيو. -"جنگي ڀير جو وڄڻ هاڻي هميشه لاءِ خاموش ڪيو ويو ۽ انهيءَ جڳهه تان هاڻي وري مذهب جي منادي گونجائي ويئي آهي. هاڻي لڙائيءَ لاءِ ته ڪنڪ ۾ ڪو به ناد ڪونه وجندو، باقي ديونمپيا (اشوڪ)، فقط چال سڌارڻ جو سڏ وڏو آهي. "IV Major Rock Edict"[3]. منڍ ۾ ٻارهن مهينا، ٻالپنڊت وٽ

(1) Dr. Radha Kumud Mookerje: The Age of Imperial Unity. p. 58.
(2) G. W. Cock: Greeks in India. pp. 41, 42, 44.
(3) Dr: Radha Kumud Mookerji: Age of Imperial Unity. p. 83.

وهار ۾ ويهي، بيکو سنگهہ کان ونيہ (سکيا) ورتائين. -" هاٿي پريہ درشن (اشوڪ) کي ٻلي تہ ڪير ڪيترو بہ ڪٿي ڏکوئي؛ پر ديونپميا اهو سيڪجهہ صبر سان سهندو؛ "Minor Rock Edict"[1].

اشوڪ جيڪو بہ قانون ڪيندو هو. انهيءَ تي اول پاڻ ئي عمل ڪندو هو تہ مڙني لاءِ مثال بڻجي. -"اڳي شاهي دعوت ۾ روزانو ڪئين جانور ڪسندا هئا. پوءِ هڪڙو هرڻ ۽ ٻہ مور سڀ محلات لاءِ محدود ڪيا ويا. هاڻي اهو هرڻ تہ ڇڻو، پر آئينديءَ لاءِ تہ اهي موربہ ڪين ڪسندا. راجا پريہ درشن اوهان کي بہ ساهوارن جي جيئندان لاءِ ساڳي صلاح ڏئي ٿو." ڀڪشو ٿيڻ بعد، ڌرمپال آپگپت جي پٺيان لڳي، لمبني، گيا ۽ سارنات وغيره جون زيارتون ڪندي، ڌرم پرچار لاءِ پڻ پاڻ پتوڙيندو رهيو. -"پيءُ ماءُ جو حڪم مڃو. نيڪ ماڻهن کي مانُ ڏيو. پوڙهن جي خدمت ڪريو ۽ پاڙيوارن سان نهي هلو." انهيءَ اپگپت جي ئيي صلاح تي، پاٽنا ۾ ٽين ٻوڌي ڪانفرنس (۲۵۴ ق. م.) ڪوٺايائين. ڀڪشو مؤد گلپتر 'تِشيہ'، انهيءَ جو صدر چونڊيو ويو. ٻين ڀڪشن مان هڪ هزار چونڊ بزرگن، لاڳيتا نَوَ مهينا نهايت ئي زوردار مباحثي کان پوءِ، 'ڪٿاوٿو' نالي ڪتاب لکي، ڌرم جو اصلي روپ اشوڪ اڳيان آندو. اهوئي پوءِ عالمي تبليغ لاءِ هن استعمال ڪيو.

-"سڀيءَ دنيا جي بهتري هاڻي منهنجو مکي فرض آهي. پر انهيءَ جي ڪاميابي وري ڪشالي ڪڍڻ ۽ ڪم جي اُڪلاءَ ۾ آهي. آءٌ ڪيتري بہ ڪٿي جاکوڙ ڪريان. پر مون کي تسلي نٿي ٿئي. انهيءَ لاءِ مون هيئن ڪيو آهي تہ هر وقت ۽ هر جڳهہ تي؛ توڙي آءٌ گهوڙي تي سوار هجان يا پيادو هجان، دسترخاني تي هجان يا حرمخاني ۾... خلوتگاهہ ۾. ڌرم متر (خابرو) کي ڪپي تہ هو اتي سڏ۔ 'جي عوام جو حال سڻائي؛ "IV Majnor Rock Edict"[2]. اهي ڌرم متر سڏائين

(1) Ibid. p. 74.
(2) Dr. Radha Kumud Mookerje: The Age of Imperial Unity. p. 76.

رعيت کي نيڪيءَ جي ترغيب ڏين ۾ رڌل رهندا هئا. -"جيئن ڪو پنهنجن ٻارن لاءِ نيڪ ۽ سڄاڻ دائي ٻيهاريندو آهي، تيئن مون رعيت جي بهتريءَ لاءِ اهي (ڌرمپال) مقرر ڪيا آهن"[١]. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ اشوڪ پنهنجي مُک راجائي فرض کان غافل نہ هو. -"سڀيئي ماڻهو منهنجو اولاد آهن. پنهنجن ٻچن لاءِ جيئن ڪو چاهي تہ 'اهي دنيا توڙي آخرت ۾ هر طرح جي نيڪي ۽ سک ماڻين'، تيئن آءٌ سڀني ماڻهن کي چاهيان ٿو"[٢].

سندس اهڙا چوڏهن مُک ڪتبا (Major. R. E.) وڏن ٻهاڙن تي، ڏهہ ڇوٽا ڪتبا (Minor. R. E.) ڇپن تي، ست فرمان وڏن ٿنڀن تي، ٽي ننڍن ٿنڀن تي (Pillor-Edicts) ۽ ڪي وري غارن جي منهن تي بہ آهن. اهي عبارتون ڪجهہ ڦير گهير سان تہ سؤ کن بہ ٿي وڃن ٿيون[٣]. اهي احڪام، تڪرَ ڌاڪي اُڪرايا اٿن. -"هي انهيءَ لاءِ آهن تہ گهڻي ڏائين جٽاءُ ڪن، جيئن منهنجا پُٽ پوٽا ۽ پڙ ٽڙ پوٽا بہ، جڳ جي ڀلائيءَ لاءِ ساڳي منهنجي پيروي ڪندا رهن"[٤]. اهڙا ڪتبا افغانستان تائين بہ مليا آهن، جيڪي خروشتيءَ کان سواءِ آرامي خط ۾ پڻ اڪريل آهن[٥]. انهيءَ مان اشوڪ جي پرڏيهي پرچار جو پتو پوي ٿو ۽ اهوئي سندس عظيم ڪارنامو آهي. تيرهين وڏي ڪتبي موجب: پريہ درشن جا پرچارڪ سِريا، سائرن، مصر، مقدونيا، ڪارنٿ ايپيرس (Epirus) ۽ اتر بلقان تائين بہ تبليغ ڪرڻ ويا[٦]. ٻلنيءَ بہ شام توڙي مصر ۾ ٻُڌ ڀڪشن جي موجودگي مڃي آهي. سر فلنڊر پيٽر (Sir Flinders petrie) تازو مصر جي سڪندريہ بندر مان پٿر تي اُڪريل 'ڌرم چڪر' ۽ ٻيراڳڻ ڳولي لڌا آهن[٧]. اشوڪ ٻئي هنڌ ڪتبي

(1) Ibid p. 80.
(2) Ibid p. 76.
(3) Ibid p. p. 71-72.
(4) Ibid p. 77
(5) Ibid. p. 77.
(6) G. Wood Cock: Greeks in India. p 56.
(7) G. W. Cock, Greeks in India. p 156.

۾ ٻڌائي ٿو تہ: نہ فقط مٿين ملڪن ۾ مذهب پکڙيو (جتي سنڌس پرچارڪ پهتا)، پر انهن ملڪن جي معرفت ٻين ڏيهن ڏي بہ اهو مذهب وڌيو[1]. چين، منگوليا، تبيٽ، ٿائلنڊ، برما ۽ سيام ڏي پڻ اهڙين سفارتن جو وڃڻ ثابت آهي. ٻئي نمبر مک ڪتبي موجب: اهي پرچاري ڀڪشو هيءَ خدمت پڻ ڪندا رهيا تہ بيمار انسانن توڙي حيوانن جو هر هنڌ علاج ٿئي ۽ دوائون مفت ملن. انهيءَ لاءِ اٿليءَ ۽ قيمتي ٻوٽن جا ٻج ڪٿان جو ڪٿي آڻي پوکائيندا هئا[2]. اهي تبليغي انجمنون تجارتي شاهراهن تان پکڙيون. اشوڪ انهن رستن لاءِ ٻڌائي ٿو تہ: هر هنڌ کوهہ کوٽائي، ميويدار وڻ پوکايا ويا تہ مسافر ميوو کائي، پاڻيءَ ڍُڪ پي، ٿڌيءَ ڇانوَ ۾ فرحت ڪن.

نہ فقط خشڪي راهن سان، پر پاڻيءَ رستي پڻ اهو پرچار ڏيساورن ۾ پهتو. اشوڪ انهيءَ لاءِ پنهنجو پُٽيليءَ جو پُٽ (وليعهد) مهيندر ڪمار ۽ پنهنجي وڏور نياڻي 'سنگهمترا' ٻيئي تبليغ لاءِ وقف ڪيا؛ جيڪي سلونِ جي سفر ۾ سمنڊ جهاڳي پار پهتا. انهن جي پٽ جو ڪمار، جالوڪ پڻ ڀڪشو بڻائي ڪشمير ۽ تبيٽ ۾ موڪليائين. تنهن کان ننڍو ڪمار ڪستن (Tivara)وري چين ڏي، خوتان جي خاڪ ڇائيندو رهيو. باقي ننڍو پٽ 'ڪنال' سو معذور هو. هيءَ حسن عقيدت جي حد ڇڏبي، ڇي: "اولاد ڀلا ڀيو ڇالاءِ آهي"؟

برهمڻ جيڪڏهن سمجهيو هجي تہ اهو سڀڪجهہ اسان کي کيرائڻ لاءِ ڪري رهيو آهي تہ اها سندن مورکائي هئي. ٻارهون وڏو ڪتبو، نہ فقط مڙني مذهبن کي برداشت ڪرڻ لاءِ هڪ درد ڀري اپيل آهي، پر انهن سڀني جي احترام لاءِ پڻ پرزور التجا ڪري ٿو. -"مڙني مذهبن جو روح هڪڙي ئي عام اصول تي ٻيڌل آهي، ان کي ئي فضيلت ڏيو. مذهبي اتحاد جي محابي، ڪنهن بہ فرقي تي ڪنهن بہ نڪتہچينيءَ ڪرڻ کان عملي طرح پرهيز ڪريو. مختلف طريقن جا پيشوا پاڻ ۾

(1) Dr: Radha Kumud Mookerji, The Age of Imperial Unity. p. 84.
(2) George: W; Cock: Greeks in India. p. 56.

پائر بنجي، باهمي مجلسون ڪن، ۽ متفرقہ مذهبن جي معلومات لاءِ انهن جي غير جانبداريءَ سان مطالعو ڪريو"(١).

اشوڪ جي اڪثر ڪتبن جي ٻولي ايتريقدر تہ صداقت ڀري ۽ درد واري آهي، جنهن مان نهايت گهري سچائيءَ جي سڳنڌ اچي ٿي. ڄاڻن جو انهيءَ ڪري فيصلو آهي تہ خود شهنشاهہ پنهنجي سر ٿي انهن عبارتن کي ترتيب ڏني آهي. "جڳ جي بهتريءَ کان مٿي ڀلا ٻيو بہ ڪو فرض آهي ڇا؟... هيءَ ٿوري گهڻي ڪوشش جا آءٌ ڪري رهيو آهيان، سا ڇا لاءِ آهي! هن لاءِ تہ آءٌ مخلوق جي قرض مان آجو ٿيان... تہ آءٌ هتي بہ هن کي ڪو سک ڏيئي سگهان ۽ اهي آخرت ۾ بہ بهشت ماڻين"(٢).

اشوڪ اهڙي تہ مذهبي جمهوريہ قائم ڪري ويو، جنهن کي سندس معذور (نابين) پٽ ڪال بہ ڪاميابيءَ سان هلائي سگهيو. اشوڪ جا وڏا پٽ جيتوڻيڪ ڏور ڏيهن جي ذميداري سنڀالي چڪا هئا، تڏهن بہ جمهوري مرڪز جي احترام خاطر اهي سدائين سندن نندي ۽ بابين ڀاءُ جا فرمانبردار رهندا آيا. سندن اولاد پڻ ساڳيءَ طرح ئي مرڪز سان وفادار رهندو آيو.

ٻئي طرف، ٻڌ مذهب جي مساوات ۽ ان جي اهنسا کان برهمڻن جي دنيا تنگ اچي چڪي هئي. هن جو پراڻو ڪينو، ناسور وانگيان ڀرجي نيٺ مرڪز ۾ ئي ڦاٽو. سندن اڳواڻ پيشيہ متر نالي هڪڙو نمڪحرام برهمڻ جيڪو پاڻنا دربار جي اوبر تي ئي پليو هو. تنهن آخري شهنشاهہ برهدرٿ موريا کي (١٨٧ ق. م.) قتل ڪري، شاهي خاندان جو ڏيو ئي گل ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ پاڻنا جو فوجي ڊڪٽيٽر (سمراٽ) بڻيو ۽ ساڳيا پڳيہ وري چالو ڪيائين.

مورين جي مرڪزي جمهوريت ٽٽندي ئي هند ۽ سنڌ (انڊو-پاڪ) جو عارضي اتحاد پڻ پورو ٿيو ۽ اهي هزارين سالن تائين وري بہ هڪٻئي کان الڳ ٿي رهيا. پاتال بندر پوءِ سدائين لاءِ سنڌ

(1) Dr. Radha Kumud Mookerje: Imperial Unity. pp. 82-83.
(2) Dr. Radha Kumud Mookerje: Imperial Unity. p. 76.

(موجوده مغربي پاڪستان) جو سرڪاري مرڪز رهيو ۽ پاڻنا وري پورب ديس (پارت) جي راڄگدي رهي. جالوڪ موريا جو پڙ پوٽو، سياڳسين ان وقت افغانستان جو آخري وائسراءِ هو. اشوڪ جي جمهوري راڄ، ڌرم جي پخي اوچي ۽ اهڙو تہ ڳتيل هو، جو انهيءَ جي هڪ تند بہ مرڪز کان ٽٽڻ مشڪل هئي. پر مرڪز جي مَتندي ئي سياڳسين بيسهارو ٿي پيو ۽ بلخ (بختر) جي يونانين پيشقدمي ڪرڻ شروع ڪئي، جيڪي مورين جي آخري علائقي (افغانستان) سان سرحدي هئا.

بختر جا يوناني:

انهن مان پهريون اڳرائي ڪندڙ ڊيميتريس اول، (Demetrius 186 B. C.)* هو، جيڪو خيبر کان سياڳسين جي سامهون اچڻ بدران، قندار وٽان وڃي بولان درو لنگهيو ۽ بلوچستان فتح ڪندو مڪران ۾ آيو ۽ اتان عربي سمنڊ جو ڪنارو ڏيئي اچي پاتال بندر تي پهتو ۽ ان کي ئي پنهنجو مستقل مرڪز بڻايائين، جتان ڪڇ- ڪاٺياواڙ تائين بہ هن سوڀون. ڊيميٽرس (توڙي سياڳسين) جي وفات اندازاً ١٦٥ ق. م. ڌاري ٿي[1]. هن جو پٽ اڳاٿو ڪلس (Agathocles) گجرات ۽ ڪنپات کي بہ فتح ڪري، سنڌ جي اتر ڏانهن چڙهيو ۽ وڃي ڪشمير تائين پهتو. سندس سِڪن تي ٻڌ مذهب جا پاڪ نشان: پپر جو پن، مهاٻوڌي وڻ، ڪنول جو گل ۽ استوپا جا آثار اُڪريل آهن. اهي ٻہ-ٻوليا سِڪا آهن، جن جي هڪ پاسي يوناني ۽ ٻئي طرف خروشتي اکر آهن. تن سان گڏ ڪن تي برهمي اکر پڻ آهن. جيمس پرنسيپ (J. Prinsep 1930 A.D) انهن اکرن کي پيشيندي اشوڪا جا ڪتبا پڙهي سگهيو**، جن جو ترجمو مٿي اچي چڪو

.* The Grete Emetreus. The King of Inde (Chaucer's Knight's Tale) 81.
(1) G. W. Cock: Greeks in India. pp. 78-86.
** اهڙيءَ ڪوشش فيروز تغلق بہ ڪئي هئي.

آهي[1]. اڳاٿوڪلس (١٦٠ ق. م.) پنهنجي نياٽي، شهزادي اڳاٿو ڪليئا (Agathocleia) تخت جي اڪيلي وارث ڇڏي، جنهن ڪابل جي جنرل مينادر سان شادي ڪري، حڪومت هن جي حوالي ڪئي.

مينادراعظم:

مينادراعظم، مذڪوره ملڪ پرڻجڻ ڪري قديم سنڌ (ڪاٺياواڙ- ڪشمير سميت) جو مالڪ بڻيو. بهادريءَ، دانائيءَ، علم ۽ انصاف جي ڪري سندس نالو (ملندرا=ميندرا) مهاڀارت، وايوپراڻ، گارگي سمهتا ۽ مهاڀاشا توڙي ڪاليداس جي ناٽڪن ۾ پڻ مشهور آهي. هن قنڌار کان ڪُرو کيتر تائين قبضو قائم ڪيو. پوءِ پنهنجي اڳوٽي ڀٽ اپولوڊوٽس (Apollodotus) کي پاتال ۾ پنهنجو جانشين بڻائي سنڌ، سوراشٽر، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، ڀڙوچ، ڪنڀات ۽ گجرات وغيره سندس سنڀال ۾ ڏنائين. انهيءَ کان مطمئن ٿي، اڀرندي ڏانهن متوجهه ٿيو.

پورب (پاٽنا) ڏي پشيه متر ٻڌ مذهب کي مٽائڻ وارين ظلمي ڪارروائين ۾ الوٽ هو. هن وهار ڊهرايا ۽ 'هڪ ڀڪشو کي مارڻ لاءِ سؤ روپيا انعام' جو عام اعلان ڪيائين[2]. اهي احوال سنڌ کان سيستان تائين پريشاني پيدا ڪري رهيا هئا. پنهنجي ٻوڌي رعيت جي دانهن اونائڻ جو وجهه ونئي، هن هڪدم حملو ڪيو. يوگ پران موجب: مترا، چتور ۽ اجين فتح ڪري، گنگا، جمنا جي پنچال راج ۽ اتوڌ جي ساڪيتا راج کي مات ڪندو، اچي پاٽنا ۾ پهتو[3]. ٻڌ مذهب جو مٽائيندڙ، پشيه متر نه پاڻ ٿي پهرئين حملي (١٥١ ق. م.) ۾ هميشه لاءِ ميٽجي ويو ۽ پٺس اگني متر اچي پيس پيو. -" پرڏيهي راجا پتاليگرام جو استوپا اڏائيندو" مهاتما جي اها اڳڪٿي سچي نڪتي. پاڻ اگر ٻڌ مذهب ۾ نه هو، پر پاٽنا ۾ رهي، برهمڻي راج جي سيني تي

(1) G. W. Cock: Greeks in India. p. 87.
(2) Dr: R. K. Mookerji: Imperial Unity. p. 97.
(3) G. W. Cock: Greeks in India. pp. 100-191.

هڪ عاليشان اسٽوپا اڏايائين.(١) آخر اوڙيسا جي راجا کروال جي ستائڻ تي پاٽنا ڇڏي مترا ڏانهن موٽيو(٢).

ميناڊر جي اصلي عظمت فقط انهن فتوحات ۾ نه آهي، پر سنڌس دماغي صلاحيت ۽ علمي قابليت ڪري ئي آهي. ڊاڪٽر راڌاڪمد مکرجي وارو چوڻ ته 'هو ويهه علم ڄاڻندو هو'(٣). تنهن ۾ ته ڪٿي ڪو وڏاءُ به هجي، مگر ماليات، اقتصاديات، سياست، قانون، ڪيميا، نجوم، طب، تاريخ، رياضي، فلاسافي، شاعري ۽ موسيقيءَ جو وڏو ماهر هو. تنهن ۾ ته ڪو شڪ نه آهي(٤). تنهن هوندي به مذ ب متعلق ڪيس وڏا وهم ۽ وسوسا هوندا هئا. سندس وهم مٽائڻ لاءِ اڪر ڪو به دانشور هن جي درٻار ۾ ايندو هو ته هيءُ ان جو آدرڀاءُ ڪندو هو. انهيءَ ڪري سيني عقيدن جا اڳواڻ ۽ وڏا عالم ساڻس مذهبي مباحثو ڪرڻ ايندا هئا. جن سان بحث ڪندي ڪيس خوشي ٿيندي هئي. مذهب جي معنيٰ ۽ مراد متعلق انهن کان عالماڻي ڍنگ تي اهڙي ته آڏي پڇا ڪندو هو، جو هو سڀ عاجز ٿي، ڪيس پنهنجي ئي حال تي ڇڏي شڪست کائي موٽندا هئا. آخر (١٥١ ق. م.) بڪشڪ ڪاڪ (ٿائلنڊ) جي ڀڪشو ناگسين، پنهنجي عقيدي جي سچائيءَ سان هن کي ايڏو ته مطيع ڪيو؛ جو تخت ڇڏي، پريءَ درٻار ۾ ڀڪشوءَ جي اڳيان ادب سان ڪنڌ جهڪائي اچي هن جي پناري پيو(٥). ناگسين سان سندس مٿيون مناظرو، ميناڊر ڪانئس ئي لکائي بروقت محفوظ ڪيو. انهيءَ ڪتاب جو نالو ئي پوءِ "ملنڊا پنهو" (ميناڊر پڇيو) پئجي ويو. اهو ڪتاب اڄ به چين، جپان، سلون، سيام، ٿبيٽ، ٿائلنڊ ۽ برما جي ٻوڌين وٽ، ترپٽڪ کان پوءِ سڀ کان پالي ساهت ۾ اتم آهي. ان ۾ روح جي اصليت ۽ ڪائنات جي ڪيفيت وغيره بابت، جيڪو ناگسين جي گفتگو جو عالماڻو انداز آهي، تنهن ۾ سقراط وارو منطقي طريقو

(1) G. W. Cock: Greeks in India. pp. 99-100.
(2) Ibid: p. 102.
(3) Dr. Mookerji: Imperial Unity. p. 586.
(4) Ibid: p. 586.
(5) G. W. Cock: Greeks in India. pp. 112 - 113.

نهايت ئي قابليت سان ڪم آندو آهي. انهيءَ زماني ۾ ٻوڌي صحيفا ترجمو ٿي، مغرب جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ پکڙيا. مٿين ڪتاب جو يوناني ترجمو پڻ، مينادر جي مرڻ کان اڏ صديءَ اندر، مصر جي مشهور ڪتبخاني سڪندريه ۾ پهتو[1].

اشوڪ، اجاتسترو ۽ ڪالاسُڪ جيان، اگرچ مينادر ڪا به ڪانفرنس ڪانه ڪوٺائي؛ تڏهن به پنج سؤ چوند ڀڪشو عالم هر وقت هن جي دربار ۾ هڪيا هوندا هئا. انهن ۾ آنَتنڪيه، ديومَنتيه، مڪوڙا ۽ سپاڏنه وغيره وڏا وزير هئا. انهن ئي هن کي 'ڌرم راج' (Soter) جو لقب ڏنو هو[2]. مينادر پنهنجي قوم جا به سوين يوناني ڀڪشو بڻايا. اشوڪ وانگر انهن جو هڪڙو وڏو سنگهه (١٢٧ ق. م.) پاتال بندر کان سلون ڏي موڪليائين[3].

سنڌ جي يوناني بادشاهن ۾ مينادراعظم عالمگير شهرت جو مالڪ ٿيو آهي. سندس سونا سِڪا، جن تي هن 'ڌرم جه ڦيٿو' يا ڪنول جو گل ڇاپيو هو، سي عالمي تجارت جي ڪم آيا. سنڌ جي سوداگرن اهي انگلنڊ تائين به پهچايا، جيڪي ويجهڙائيءَ ۾ ويلس جي ڪنارن تان لڌا آهن[4]. پوين سالن ۾ هو پنهنجي حڪومت تان هٿ ڪڍي، دنيا ترڪ ڪري، وڃي بيڪارين جي سنگهه ۾ گڏيو هو نه فقط ڀڪشو بڻيو، پر پڇاڙيءَ (١٣٠ ق. م) ۾ 'پرنرواڻ' (نجات) حاصل ڪري، پنهنجي رب ڏي راهي ٿيو. يوناني سندس لاش سا‌ڙي، ان جي رک بختر ڏانهن کڻي ويا ۽ ان جي مٿان وڃي استوپا اڏاياڻون[5]. انهن مان بلخ جو نَو بِهار (نئون وهار) ۽ انهيءَ جا ڀڪشو (برمک) مشهور آهن. ٿائلنڊ ۾ ته اڄ تائين به هن جو پُتلو پوڄيو پيو وڃي[6]. هر جو قائم ڪيل راڄ پوري صدي پوءِ به، سندس ئي نالي تي سندس پرين وٽ سلامت رهيو.

(1) Ibid: p. 95.
(2) G. W. Cock: Greeks in India. p. 104.
(3) Ibid: p. 113.
(4) Ibid: p. 94.
(5) Ibid: pp. 113-114.
(6) Dr. D. C. Sircar: Age of Imperial Unity. p. 113.

مينادر جا پويان:

مينادر جي مرڻ تي سندس ملڪ پنهنجي صغير پٽ اِسٽريٽو 'اول' (Strato I) کي حڪومت جو حق ڏياري، پاڻ هن سان گڏ حڪومت هلائڻ لڳي. انهيءَ وقت ٿي بختر جي سلطنت بہ ختم ٿي هئي، اتان آنتيالسيڊس (Antialcidas) خيبر کان اچي (۱۱۰ ق. م.) ٽئڪسيلا تي قبضو ڪيو. اسٽريٽو، اپرندي ڏي جمنا واديءَ ۾ سلامتي سمجهي، اتي اچي آجهو ورتو. انتيالسيڊس بہ اپرندي کان، پشيہ مترجي پوٽي ڀڳاڀدر کي پاڻ سان ملائڻ خاطر، وٽس هيليوڊورس (Heliodorus) ڏوتو موڪليو. انهيءَ وچڻ سان اهڙي تہ سياسي ڪيڏ ڪئي، جو ٻڌ مذهب جي خلاف پاڻ کي هندو ڌرم جو حامي چوائي، هڪڙي مندر اڳيان انهيءَ اشتهاري ميجنا جو ٿنيو کوڙايائين. ايڏي ساري ڊونگ رچائڻ کان پوءِ بہ ڪڙ تيل فقط اهوئي نڪتو، جو برهمڻ ڪيس 'ڪتري' چئي، سندس سجو ٿي تورو چڻ تہ لاهي ڦٽو ڪيو[1]. هيڏانهن اسٽريٽو، وري جمنا واديءَ ۾ پهچي، ٻوڌي پرچار ۾ لڳي ويو.

پوٽني، سنڌ ۾ وري مينادر جو اڳوٽو پٽ، اپولوڊوٽس، پنهنجي تختگاهہ پاتال مان، سيستان، مڪران، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، کنبات ۽ متڙا جي متان پوري آب و تاب سان حڪومت هلائي رهيو هو. وليعهد اسٽريٽو، انهيءَ کي ٿي پرجا جي پارت ڏيئي، پاڻ وچي پٽس (مينادر) وانگي متڙا ۾ (۱۰۰ ق. م.) پڪشو بڻيو. اپولوڊوٽس اهو ٻڌي، پاتال مان درياهہ تي اوپارو چڙهيو ۽ اچي ديري غازي خان وٽ ديرو دمايائين، جتي اڳيئي سنڌ جي سرحدي چاوٽي سندس سنپال هيٺ هئي. تازو اتان اپولوڊوٽس جا بہ سؤ سونا سِڪا بہ لڌا آهن[2]. اتان اٽڪ پهچي، باغي انتيالسيڊس کي ڀڄائي، پنهنجا اباڻا علائقا آرڪوشيا ۽ افغانستان واپس ورتائين. پوءِ گنگا-جمنا واديءَ ۾ پهچي، پنهنجي ننڍي ڀاءُ جو ڇڏيل قبضو اچي هٿ ۾ ڪيائين[3]. هندو شاسترن موجب:

(1) G. W. Cock: Greeks in India. pp. 116-118. Also Dr. D. C. Sircar: Age of Imperial Unity.
(2) G. W. Cock: The Greeks in India. p.
(3) Ibid: p. 122.

راجستان جي مذيہ ميڪا (چتور) ۾ هن فوجي ڪئمپ قائم ڪئي، جتان متر، اجين، مالوا ۽ ساحلي علائقن جو انتظام هلندو هو. پيرپپاس موجب: هن جهونا ڳڙهہ (يوناگڊ = ياونانگر) جو وڏو وهار نهرايو ۽ آخري دم (٩٠ ق. م.) اتي ئي گذاريائين[1].

هن جي گذرندي ئي سيستان کان سٿين بہ سنڌ جو رخ ڪيو. اپولوڊوٽس جا ٽيئي پٽ لاڳيتا ڏهہ سال سٿين کي روڪيندي، سندن سوٽ سميت مڪران ۾ مارجي ويا. آخر (٨٠ ق. م.) ۾ اسٽريٽو 'اول' جو صغير پوٽو اسٽريٽو 'ثاني' (Strato II) بادشاهہ بڻايو ويو. اسٽريٽو 'اول'، جيڪو ويهہ ورهيہ اڳي سنڌ جو باحشمت بادشاهہ هو، سو هاٿي هڪ ڏبرو ۽ پيڙهو ساڏو وجي بچيو هو. انهيءَ ڪي وري بہ هن لاءِ وني آيا تہ پنهنجي پوٽي (اسٽريٽو 'ثاني') جو 'راج گرو' ٿي رهي. انهيءَ کي بہ آخر (٧٠ ق. م.) سٿين ختم ڪيو[2]. پوءِ مينادر جو پڙ پوٽو هپوسٽريٽس (Hippostratus) هزارا کان ڪي همدرد حاصل ڪري، خيبر ڏانهن موٽيو. ڪابل جي يوناني سردار هرمائيس (Hermaeus) هن سان صلح ڪيو. شهزاديءَ ڪئليوپ (Calliope) جي سڱ سان اتحاد پڪو ٿيو. پوءِ پيئي جٿا گڏجي ٣٠ ق. م. تائين، خيبر دري جي واپار تان بہ-طرفو ڏن اڳاڙيندا رهيا، تان جو سٿين جو وارو آيو[3].

ساڪ يا سٿين (Sacians or scythians):

اصل ۾ هي روسي ترڪستان جا تاتاري ترڪ هئا. هنن هرات کان دجلہ تائين ايرانين سان لڙايون ڏينديء آخر ايرندي ايران يعني سيستان (ساڪستان) ۽ بلوچستان ۾ اچي غلبو حاصل ڪيو. تن ڏينهن مينادر جا تڙ پوٽا خيبر جو تجارتي گهٽ جهليو بيٺا هئا. سٿيا انهيءَ سبب گڊروشيا (مڪران) جي ساحل کان (٢٠ ق. م.) سنڌ ۾ سرڪي آيا. هنن ايندي ئي پنبور کي بندرگاهہ بڻايو ۽ ان کان ابرندي

(1) Ibid: p. 123.
(2) Ibid: p. 124.
(3) Ibid: pp. 125-127.

مينانگر* نالي شهرآباد ڪري، اتي دائمي دارالحڪومت قائم ڪيائون. اتان اڳتي وڌي هنن ساڪاديپ (ڪڇ)، ڪونڪن، سوُراشٽر ۽ مهاراشٽر تائين ملڪ والاريو. اتي پنهنجي پيرن پختي ڪرڻ بعد، اهو سڄوئي علائقو اپير آفيسرن کي سنڀال هيٺ ڏيئي، پاڻ (ابولودوتس وانگي) مهراڻ ڏيئي مٿي چڙهيا، رواجي يوناني سردارن کي تابع ڪندا، ڪشمير، ڪمبوج ۽ ڪافرستان تائين ڇانئجي ويا. سوات کان سمنڊ تائين سڄو ملڪ 'سنڌو-ستيا' سڏجڻ لڳو.

ستين مان سنڌ جو پهريون بادشاهه مؤئيس (Maues or Moga or Moa. 20 B.C.) هو، جنهن سن ٢٠ ع ۾ وفات ڪئي. سندس سِڪي جي عبارت "راجادي راجا مهاتس موئيس" خروشتي ۾ آهي. پوءِ سن ٢٩ ع تائين ايزس (Azes) حڪومت ڪئي، جنهن وري مينادر جا سِڪا نقل ڪرائي، انهن تي "مهاراجاس مهاتس 'ڌرم رکس' راجادي راجا ايس" لکرايو. هن جو پٽ ايلش (Azilses) سن ۴٠ ع ۽ ان جو پٽ ايزلس ۵٠ ع ۾، آخري بادشاهه هو.

ستين جو اندو-پاڪستان جي تاريخ تي اهو احسان آهي، جو هنن ئي 'سنبت' يعني سن سنيالڻ جو هتي رواج وڌو. ايراني شهنشاهه ونون (Vinones) جي تخت نشينيءَ جو سال ۵٨ ق. م.)، هنن هتي سرڪاري طرح جاري ڪيو. وڪرماجيت (گپتا) جيڪو عيسوي سن کان به پنج صديون پوءِ ٿيو آهي، تنهن جو نالو سنبت مٿان مڙهڻ، تاريخ سان انياءُ آهي[1]. ستين کي پتنجليءَ 'صاف ستْرا سودر' سڏيو آهي ۽ منوسمرتيءَ ۾ وري کين 'ڪريل ڪتري' ڪوٺيو ويو آهي.

پهلوا (Parthians):

ايف. ڊبليو ٿامس جو چوڻ آهي ته: اهي قبيلا، جن ايرندي ايران کان سنڌ تي ڪاهيو، سي پاڻ ۾ ايترو ته مخلوط ٿيل هئا: جو انهن ۾ اها تميز ڪرڻ ته 'هي يقيناً ساڪ آهن ۽ هو پڪ سان پهلوا

* ڪن جو چوڻ آهي ته مينانگر اصل ۾ مينادر جي براتي ڇاوڻي هئي. پوءِ انهيءَ پڊ تي ستين نئون شهر بڌو.

(1) Dr. R. C. Majumdar: The Age of Imperial Unity. pp. 154-158.

آهن. اهو مشڪل آهي[1]. پارٿين مان حقيقت ۾ فقط گندوفر هڪڙوئي هتي آيو آهي. سن ٢١ع کان هو خراسان (پارٿيا) مان آيو. ايزلس جي زماني ۾ اتر کان اچي، هن خيبر جي واپاري ناڪي تان يونانين جو ٻه-طرفو قبضو ڇڏايو. مسيحي روايتن مطابق: حضرت عيسيٰ عليه السلام جي حوارين مان، سينٽ ٿامس (St: Thomas) سن ٢٩-٣٣ع ڌاري گونافر کي ڪرستان بڻايو هو[2]. ٿامس حقيقت ۾ هڪڙو ڪاريگر واڍو هو. جنهن سن ٣٧ع ۾ اچي گندوفر جو محلات اڏيو هو. سينٽ ٿامس جي قبر مدراس ۾ فرض ڪيل آهي[3]. گندوفر جو ڪتبو، جيڪو سن ٤٤-٤٥ع جو آهي، اهو يوسف زعي (ضلع مردان) جي تخت باهيءَ مان مليو آهي. سن ٤٦ع اندر هن سنڌ کان اتر ڏي سڄو ملڪ سٿين کان کسي ورتو. ڏکڻ ڏي (سنڌ جا) سٿين پڪا ٻوڌي ۽ 'ڌرم رکش' هئا، مگر هيءَ وري مجوسي مت جو مڃيندڙ هو. ٽئڪسيلا جي ڀامران 'جنڊيال' وارو آتشڪده هن ئي جوڙايو هو[4]. تاريخ ۾ هيءَ هڪڙوئي ڳبر، اهڙو اجنبي حاڪم آهي، جنهن ٻڌمذهب جي سرپرستي نہ ڪئي. پر سندس حڪومت بہ سنت ئي (سن ٥٠ع ۾) ڪوشان قوم اچي ختم ڪئي.

يوچي ۽ ڪوشان:

چينائي ترڪستان ۾، يُوچي (Yueh-chi) قوم جي سردار قبيلي ڀاڱ کي ڪوچانگ (Kouei-chouang) ڪونايو. اهي باختر کي اجاڙيندا، تبيت مان ٿيندا چترال کان ڪشمير تائين پکڙجي ويا ۽ ڪوشان (Kuei-shuang) ڪوٺجڻ لڳا. سندن سردار ڪادفيسس 'اول'، هتي ايندي ئي ٻڌمذهب اختيار ڪيو. جو ڪُجلا (ڪش لوڪا) ڪوٺيو ويو. هن جي سڪن ۽ پنجتر واري 'گوشان' ڪتبي (٦٥ع) جي عبارت "مهاراجہ، راجہ تي رابس، ڪيلا ڪاڦسس، سچا ڌرم ٿت، ڌرم ٿي داس" خروشتي ۾ آهي[5]. هن اسي ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي.

(1) F. W. Thomas: Journal of royal asiatic society 1906. p. 25.
(2) G. W. Cock: Greeks in India. pp. 129-130.
(3) Ibid: p. 132. (4) Ibid: pp. 130-132.
(5) Dr. D. C. Sircar: Imperial Unity. pp. 136-138.

هن جي پٽ ويما ڪادفِس 'ٻئي' (٦٥-٧٨ع)، سڄي سنڌو ماٿري قبضي ڪري، هندستان ڏي حڪومت وڌائي. سندس سِڪن، توڙي ٽئڪسيلا واري ڪتبي (٧٨ع) تي خروشتيءَ ۾ "مهاراجاس، راجادي، راجاس، ساروالوگ اِسَ ورسَ، مهي اس ورس، ويما ڪاتڦسَس تراتارس" (....سڄو جڳ هن جي وس، ڌرتي به هن جي وس،... تنهن کي تارڻ وارو!) لکيل آهي[1]. هن بعد ڪنشڪ اعظم آيو، جنهن ٻڌ مذهب جي چوٿين مشهور مجلس منعقد ڪئي.

ڪنشڪ اعظم ۽ چوٿين مجلس:

ڪنشڪ (سن: ڪنشت) جا اوائلي رڪارڊ يوپيءَ مان مليا آهن، جتي ويما ڪادفيس جي پاران مترا جو گورنر هو. هن جا گهڻي ۾ گهڻا ڪتبا پڻ مترا مان، هڪڙو سانچيءَ (ڀوپال) مان، هڪڙو سُئي وهار (بهاولپور) مان ۽ هڪڙو ڪابل (واردڪ) وٽ مليا آهن. اوائل ۾ سنڌ، گجرات، مالوا ۽ راجستان به هن ئي فتح ڪيا هئا. ڪلهڻ جي 'راج ترنگڻيءَ' (١١٤٨ع) موجب: ڪنشڪ ترڪ ڪشمير جو بادشاهه ڪونيو ويو آهي. پاڻنا ڪان ساڪيتا سوڌو سندس سوڀون ته چيني ۽ تبيتي تاريخن ۾ به آيل آهن. نيپال ۾ سندس سنبت جاري هجڻ، توڙي بينگال ۽ اوڙيسا مان سندس سِڪن جي لڀڻ مان، اتي به هن جي حڪومت ثابت ٿئي ٿي. مطلب ته ٧٨ع ۾ تخت نشين ٿيڻ ڪان اڳيئي، انهيءَ سڄي ايراضي جو وائيسراءِ هو. هيون تسانگ جي بيان مطابق: پامير ڪان وچ ايشيا وارا علائقا به هن فتح ڪيا ۽ اتي جو هڪڙو شهزادو پڻ هن وٽ ضمانت هيٺ (يرغمال) هو. چيني ترڪستان ۾ 'شاهه ڪوشان' جا خروشتي اکرن ۾، پراڪرت زبان جا ڪتبا مليا آهن. اتي سندس ايلچيءَ 'برخو' (بيکو) ڪونبا هئا. هن هڪڙي حملي ۾ پارٿيا (خراسان) تي به سوڀ پاتي ۽ 'شهنشاهه' جو لقب اختيار ڪيو. ويندي چين جي شهنشاهه هوتيءَ (٨٩-١٠٥ع) سان مٿ ٿيڻ لاءِ هن جي وارث شهزاديءَ جو سڱ به هن چڪايو. انهيءَ جي حاصلات لاءِ ستر هزار سوارن جو رسالو (٨٧-٨٩ع) پامير مٿان چاڙهي موڪليائين.

(1) Dr: D. C. Sircar: Imperial Unity. pp. 139-140.

جنهن کي جنرل پنجوءِ مات ڪري موٽايو. -" تنهيءَ ڏسين جا ڏيهہ منهنجي اَجهي هيٺ آيا. رڳو اترين علائقو انهيءَ ڪان کَسي ويو". ڪنشڪ جا اهي آخري الفاظ آهن[1].

متئين بيان مطابق، هن جي وسيع حڪومت الهندي ڏي خراسان ڪان ايرندي اوڙيسا تائين ۽ اتر ۾ خوتان (ڪاشغر) ڪان ڏکڻ ڏي ڪونڪن جي ڪناري (عربي سمند) تائين پکڙيل هئي؛ جنهن ۾ سڄو هندستان، بلخ ۽ افغانستان اچي ٿي ويا. سندس سِڪن تي، سُمير، ايلم ۽ ايران جا اميجان اڪريل آهن، جن تي پهلوي زبان ڪم آندل آهي. سندس وقت ۾ سنڌ جو واپار وڏي وڃي روم تائين پهتو. سندس تخت نشينيءَ (٧٨ع) کان هن پنهنجو سنبت جاري ڪيو، جيڪو گجرات ۾ اڄين جي جينين معرفت دکن ۾ پهتو.

چوٿين مجلس:

ڪنشڪ (پالي: ڪنڪ) جي عالمگير عظمت، سندس حڪمراني جي پوئين اڌ ٩٠-١٠٢ع) ۾ عروج کي پهتي؛ جڏهن ڌرم سان گڏ، هن علمي دنيا کي بہ روشن ڪيو. هن جي ڌرم گروءَ، پارسوَ چيو تہ 'تٿاگت جي تعليم کي ماڻهن منجهائي ڇڏيو آهي، تنهن ڪري وڙول وجهي، قديم قلمي نسخا ڪنا ڪري، اهي پاڻ ۾ پيتي ڏسڻ کپن'. ڌرم جي ڪوجنا خاطر ڏن لٽائڻ جو پکشوءَ اڳيان هن وچن ڪيو. سنگهہ رڪشا، ڪنشڪ جو شخصي صلاحڪار هو، تنهن ۽ پارسوَ گڏجي، ڪاتياپني پتر نالي هڪ بزرگ پکشو کي داعي بڻايو؛ جنهن ڪنشڪ جي پاران هنڌين ماڳين ڪوٺ هلائي. سڄيءَ دنيا (يوروفريشيا) مان هزارين فقيهہ ۽ عالم پکشو، قديم ڪتاب کڻي اچي ڪشمير ۾ 'ڪُندل واڻ' وهار وٽ ڪٺا ٿيا. واسُومترا پکشو کي سڀني صدر چونڊيو ۽ مشهور مصنف اسواگهوش وري مير منشي مقرر ٿيو. ڪتابن جي پيچيده حصن ۽ انهن ۾ آيل مشڪل مسئلن تي نهايت ئي باريڪيءَ سان بحث ٿيا. اشواگهوش اهي فيصلا تامي جي پترن تي لکي، 'وِڀاشا' نالي شاستر تيار ڪيو، جنهن ۾ ٽي لک ٽڪون ڪنيون

(1) Dr: D. C. Sircar: Imperial Unity. pp. 142-143.

ڪيون ويٺون ۽ سڄا سارا ٻارهن سال انهيءَ ڪم ۾ لڳي ويا[1]. پوءِ تہ سڄي ڪشمير کي مذهبي علائقو مڃي، ٻڌ مذهب لاءِ وقف ڪيو ويو. انهيءَ ڪائونسل ۾ ڪُل ڪيترن ڀڪشن حصو ورتو، تنهن لاءِ تارا ناٿ لاما، ٿيبٽ جي تاريخدان لکيو آهي تہ: ٽيهہ هزار ڀڪشن کي ڪنشڪ پوريءَ طرح امداد ڏيندو رهيو[2].

اهڙي امداد نہ فقط متڻين مجلس جي ڪارڪنن تائين محدود رهي، پر هرهڪ عالم فاضل واسطي، شاهي خزاني جي ڪُنجي هر وقت حاضر هئي. اڪابرن جي علمي فضيلتن جو بيذڙڪ اعتراف ڪرڻ، انهن کي هرممڪن خوش رکڻ، تن کي تعظيم ڏيڻ ۽ انهن جا ادبي، علمي شاهڪار دنيا اڳيان آڻڻ، هن جو عظيم ڪارنامو آهي. متي اهڙا پنج بزرگ (١- پارسوا ڀڪشو، ٢- واسومتر، ٣- سنگهہ رڪشا، ٤- ڪاتيا يني پترا ۽ ٥- اشوَ گهوش)، اڳيئي اچي چڪا آهن. ڇهون: ناگرجن نالي فلاسفر. جيڪو مهاين فرقي جو باني (امام) آهي. (نالندا يونيورسٽي هن ئي قائم ڪئي.) ستون: چرڪ نالي جڳ مشهور طبيب، (سندس ڪتابُ ئي آيرويدڪ جو بنياد آهن.) اٺون: ماٺر نالي هڪڙو 'حيرت انگيز دماغ' وارو نيتيوان ۽ قانوندان (هيءُ ڪنشڪ جي راڄنيتي وزير هو) ۽ نائون: ايگسياؤس (Agesilaus) نالي هڪ رومي انجنيئر، جنهن جون اڏاوتون ڏسي اڄ بہ دنيا دنگ رهجيو وڃي[3]. اهي نوَ اڪابر، علم جا نوَ روشن تارا هئا، جن ڪنشڪ جي ڪچهريءَ کي چمڪايو. اهو نوَن جو 'تعداد' (Quorum) نقل ڪرڻ، پوءِ جي درٻارن لاءِ دستور بڻجي پيو (جيئن وڪرماجيت وارا نوَ رتن ۽ اڪبر بادشاهہ جا نوَ موتي وغيره)

ڪنشڪ، علم ۽ مذهب جي خدمت خاطر، مڙني ملڪن مان ميڙيل خزانو ڳنائڻ ۽ لٽائڻ جو عهد ڪري چڪو هو. شاهہ جيءَ واري ڍيريءَ وٽ سندس عظيم الشان خانقاهہ ۽ ان جو ٦٣٨ فوٽ اوچو ٿُل،

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: Age of Imperial Unity. p. 384.
(2) G. W. Cock: Greeks in India. p. 168.
(3) Dr: D. C. Sircar: Imperial Unity. p. 147.

(جنهن لاءِ پڻ پيشنگوئي ٿيل هئي) دنيا جي عظيم ترين اڏاوتن مان آهن. ايڏي بلند اڏاوت. انهيءَ ايگسيلوس انجنيئر جي تجويز سان تيار ٿي هئي؛ جا نہ رڳوبوڌي دنيا ۾ مشهور هئي. پر صدين تائين سنڌ ۽ هند جي ثقافت ۽ ادب جو پڻ مک مرڪز رهي. هاڻي اهو ٿل پوءِ ڏهين صدي عيسويءَ جي زلزلي ۾ تباهہ ٿي ويو. انهيءَ مناري جي پيڙهہ، جا هاڻي تازو هٿ ڪئي اٿن، تنهن جو رڳو قطر بہ ٢٨٦ فوٽ آهي. اتان ڪنشڪ جي تبرڪات واري صندوقڙي بہ لڌي آهي، جنهن تي ڪنشڪ جي تصوير ۽ سندس نالو لکيل آهي. مٿرا مان پڻ هن جي مورتي ملي آهي، جنهن جي شايد اتي پوڄا ٿيندي هئي. انهيءَ ۾ افغاني سلوار پاتل اٿس.

پڇاڙيءَ (١٠٢ع) ۾، مينادر ۽ استريتو وانگر هيءُ بہ جڳت جي جنجال ڪان جند ڇڏائڻ لاءِ، تخت کي ترڪ ڪري وڃي گوشہ نشين ٿيو. سندس ننڍي ڀاءُ واسشڪ (Vasishka)، جيڪو عام طرح واجشڪ (جوشڪ) سڏجي ٿو، پوين ڏينهن ۾ هن جي ذميداري سنڀالي هئي. مٿرا ۽ سانچيءَ مان واجهشڪ جا ڪتبا، سنہ ١٠٢ ۽ ١٠٦ع جا مليا آهن. ڪنشڪ جي پوين، سندس سنبت ڳڻڻ چالو ڪيو، جيڪو گجرات ۽ اجين جي جينن معرفت ڏکن پهتو.

ڪنشڪ جا پويان:

ڪنشڪ جي پٽ هُوشڪ (Huvishka) جي حڪومت، ڪابل (واردڪ) واري ڪتبي مان افغانستان ۽ وچ ايشيا تي بہ معلوم ٿئي ٿي. مٿرا جي هڪڙي ڪتبي ۾ هن پاڻ کي 'سچي ڌرم' واري ڏاڏي (ڪادفيسس) جو اولاد ڇوايو آهي. اتي جي ٻئي ڪتبي ۾ سندس 'پکشو لنگر' (پجيہ شالا) جو ذڪر آهي، جنهن جي امداد لاءِ 'شاهي هُوشڪ' جو وچ ايشيا وارو وائيسراءِ، برابر يارهن سؤ سِڪا موڪليندو رهيو. مٿرا جي ٽئين ڪتبي ۾ هن جي وڏي وهار (هوشيارپور؟) نهراڻ جو ذڪر آهي. ڪنشڪ وانگر هن جي سڪن تي بہ ڪيئين نشان آهن، جن ۾ هڪڙو ايراني ديوتا شهريار بہ آهي.

واسديو* جو بہ لقب شايد هن ئي اول اختيار ڪيو آهي، جو تہ هن کان پوءِ واسديو ۽ ڪنشڪ جا نالا، توڙ تائين هڪبئي پٺيان لاڳيتا ايندا رهن ٿا.

هن وري واجِهشڪ (جوشڪ) جي پٽ ڪنشڪ 'ٻئي' (۱۱۹ع) کي حڪومت ۾ شامل ڪيو. جنهن آرا (Ara) جي ڪتبي ۾ پاڻ کي 'قيصر' ڪونايو آهي ۽ ۱۳۸ع کان ۱۴۵ع تائين ڪيترا وهار ٺهرايا. ڪنشڪ 'ٻئي' کان پوءِ وري بہ واسديو 'ٻئي' (۱۵۸-۱۷۶ع) جو وارو آيو، جنهن جا سِڪا ۽ خروشتي عبارتون سوهن جي دڙي واري مٿينءَ سطح تان مليا آهن. ڪوشان خاندان جي تاريخ هن کان پوءِ داٿا داٿا ٿي ملي آهي، تنهن ۾ بہ فقط نالا ۽ سن ملن ٿا ۽ اهي ايراني اقتدار هيٺ ايندي نظر اچن ٿا.

آخري ڪوشان ۽ ساساني:

ڪنشڪ 'ٽئين' کان پوءِ، واسديو 'ٽيون' وڏو بادشاهہ ٿي گذريو آهي. هن جي ئي زماني ۾ اول ايران جو ساساني شهنشاهہ ارد شير بابڪان (۲۲۶-۲۴۱ع)، جنهن جا سِڪا جهلم وٽ مليا آهن، سو خراسان، بلخ ۽ ڪابل فتح ڪندو، خيبر کان لنگهي، ستلج پار اچي سرهند وٽ پهتو. انهيءَ ڪري واسديو 'ٽئين' سنہ ۲۳۰ع ۾ چين ڏي دوستانا سفارت موڪلي هئي. ڪنشڪ 'چوٿون' (۲۳۹ع) ۽ واسديو 'چوٿون' (۲۴۸ع) بہ پنهنجو وارو وجائي ويا. ڪنشڪ 'پنجون' ۽ 'ڇهون' باترتيب ۲۴۸ ۽ ۲۷۸ع ۾ تخت نشين ٿيا. پنهي مان ڪنهن هڪڙي ڪنشڪ جو براهمي ڪتبو، مٿرا مان مليو آهي. واسديو 'ڇهون'، جنهن جي نياٿي ساساني شهنشاهہ هرمزد 'ٻيو' (۳۰۱-۳۱۰ع) پرڻيو، تنهن جي سِڪن تي پهلويءَ ۾ 'شاهہ ڪوشان ملڪ' يا 'ملڪان ملڪ ڪوشان' لکيل آهي. واسديو 'ستين' جي حڪومت ۳۴۶ع تائين بہ مٿرا تي هئي، جنهن جي دوستيءَ جو دم

* اصل ۾ اهو نالو، موهن جي دڙي واري 'ديوڪيءَ پٽر' ديوتا جو آهي، جنهن آريہ اڳواڻ اندر جي اچڻ تي هن جو مقابلو ڪيو هو. ڏسو "آريائي شاعريءَ جي شروعات" مهراڻ ۱۹۶۷ع جو ٻيو نمبر ص ۹۸.

هٿندي، راجا سمندر گپت (۳۳۵-۳۷۵ع) اشوڪ واري الهه آباد جي ٿنڀي تي "شاهہِ شهنشاهِي ڪوشان" لکرائي ڇڏيو*. شاپور 'ٻئي' جي روم واريءَ جنگ (۳۶۰ع) ۾، سنڌ جي هڪـــڙي بزرگ بادشـــاهہ 'ڪوشان ملڪ' (ڪنشڪ؟) جي آزمودي سبب، ايران کي اميڊا (Amida) واري سوپ سري هئي. ڪاويہ مِمانسہ وارو واسديو- 'اديب'، شايد واسديو (انون؟) آخري ڪوشان بادشاهہ هو. مٿين حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ عيسوي چوٿين صديءَ جي آخر ۾ هنن ايراني اقتدار کي قبول ڪيو آهي. پيڪلي (Paikuli) واري ڪتبي ۾ بہ سنڌ جا ڪوشان توڙي سؤراشٽر جا اپير، ايران جي تابع ڏيکاريل آهن، پوين ڪوشاني سِڪن تي پهلوي زبان ۽ ايراني نشان پڻ انهيءَ جو پختو دليل آهن[1]. پنجين صديءَ عيسويءَ ۾ تہ هتي سنئين سڌي ساساني حڪومت ثابت آهي، جنهن سان راءِ گهراڻي وارن (۴۵۰ع) سرڪشي ڪرڻ شروع ڪئي. راءِ گهراڻو ڇاڪاڻ تہ هن مقالي جي حد کان ٻاهر آهي، تنهنڪري سندس تفصيل هتي اچي نہ سگهندو.**

مٿي ٻوڌي زماني جي تاريخ جو فقط اختصار آيو آهي. مگر ڳالهہ کي ڳنڍي لاڳيتي بيهارڻ ڪري اهو بيان بہ ايڏو ٿي ويو آهي، جو خود انهيءَ مذهب جي ارتقائي تاريخ ۽ ان جا علمي ادبي ڪارناما، (جن جو بہ ڏگهو تفصيل آهي،) رڳو سرسريءَ طرح ڳڻي وڃڻ جي بہ گنجائش باقي نہ رهي آهي. تنهنڪري هتي رڳو تاريخ کي ئي نيائي وجي ختم ڪجي ٿو.

* وساکدت جي تاريخي ڊرامي "ديوي چندرگپتا" موجب: سمندر گپت جي پٽ رام گــپت (۳۷۵-۳۸۰ع)، پنهنجي پٽ راڻي ڌروا ديوي، سنڌ جي ساڪا (؟) بادشاهہ جي حوالي ڪري، سائس صلح ڪيو هو. (ڪلاسيڪل ص ۱۷).

(1) Dr: D. C. Sircar: Imperial Unity. pp. 151-152. (Later Kushons).

** راءِ گهراڻي وارن کي جو ڪن ليکڪن، ٻڌ مذهب جي مخالف 'هوڻ' لوڪن سان وچي ڳنڍيو آهي، سا قوم ئي ٻوءِ جي آهي. هوڻن جو مهندار ٿور ماڻ (۵۰۲-۵۲۰ع) ٻهريون ئي شخص آهي، جيڪو اندو-پاڪ ۾ داخل ٿيو. سندس پٽ مهر گل جي مرڻ (۵۴۲ع) بعد. ساسانين سندن صفائي ڪري ڇڏيءَ رهيا کهيا وري راجپوتن ۾ گم ٿي ويا. راءِ گهراڻي جي حڪومت هن کان هڪ صدي اڳي ۴۵۰ع ۾ چالو ٿي چڪي هئي. سنہ ۴۹۵ع کان تہ راءِ گهراڻي جي تاريخ لاڳيتي ملي ٿي، اهي پاڻ ٻڌ مذهب جا پڪا پابند هئا.

پڇاڙيءَ وارا ڪوشان جيڪي ايرندي سنڌ ۾ ساسانين جي سايي هيٺ ٽڪي رهيا هئا، سي ٻڌ مذهب جي خاموش زندگيءَ ۾ آخر گم ٿي ويا. ايرانين عوامي جذبات جي برخلاف هتي ٻڌ مذهب سان ڪا هٿ چراند ڪئي، يا ڪو مجوسي مذهب ماڻهن تي مڙهيو، اهڙو احوال به ڪونه ٿو ملي. سنڌ ۾ ته ستين صدي عيسويءَ جي راءِ گهراڻي تائين به ٻڌ مذهب، پنهنجيءَ اصلي حالت (هِناين مت) ۾ مڪمل آزادي ماڻي، جيڪا برهمڻ حڪومت اچي ختم ڪئي.

برهمڻ ۽ ڀڪشو:

برهمڻي راڄ نازل ٿيڻ ڪري، چچ جي زماني کان، ڪي راجا ڏاهر جي راڄ ۾، سنڌ جا ڪئين ڀڪشو گجرات ڏي هليا ويا. گجر حاڪمن هنن جي حوصلي ۽ ايمان جي عزت ڪئي، بلڪ همت افزائي ڪئي. شايد اهي به هِناين فرقي جا حامي هوندا. سنڌ جا اهي 'سئنڌو ڀڪشو' پوءِ پرچار ڪندا، پورب پار وڃي پهتا. اتان جي ڪيترن ئي ڀڪشن ڪي هنن مهاين مت مان موٽائي، هِناين فرقي ۾ آندو، جيڪو سنڌن ميجتا موجب مهاتما وارو مول مذهب هو. هنن جي تبليغي ڪارروايون ايرندي ڏي ايڏو ته تحرڪ آندو، جو راجا ڌرمپال (٧٧٠ع) کي بينگال جي مهاين ماحول ۾ وِڳوڙ پوڻ جو انديشو محسوس ٿيو ۽ هنن کي هڪالي ڪڍڻ لاءِ تيار ٿيو. پر پنهنجي راڄ گرو 'ٻڌجن پاد' جي ڏِ ڏيڻ تي روڪجي ويو[1].

هوڏانهن 'پوربي' هندستان (ڀارت) ۾، جتي مهاتما پاڻ سر انسانذات جي بهبوديءَ لاءِ جدوجهد ڪندي جمار ڏني، اتي جا برهمڻ پهريائين ته پشيمتر جي اڳواڻيءَ ۾ وري به آدمذات کان اتانهان ٿي، پاڻ کي اعليٰ مخلوق مڃائڻ ۾ لڳي ويا. پوءِ ته ساڳيا ڪوس، ساڳيا ڪباب (يڳيہ) وري چالو ڪيائون. ناگرجن نالي هڪ هوشيار برهمڻ، جنهن لاءِ مهاتما اڳيئي چالاڻ وقت چيو هو ته 'اهو برهمڻ پنج سؤ

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: History and culture of Indian people. Vol: IV. "The Age of Imperial Kanauj". (Edited by Dr: R. C. Majundar. Bombay..1955) p. 272.

سالن کان پوءِ پيدا ٿيندو"(١). سو برار مان ٿي پوڙين جي گيڙو ڪفني ڪري، ڪنشڪ جو اچي نائون 'رتن' ٿيو ۽ بيکو ڪائونسل ۾ پارهن سال ڪم ڪيائين. مگر ڪنشڪ کان پوءِ ساڳئي سنگهه سان اختلاف ڪندي، نالندا ۾ وچي 'مهاين' فرقو شروع ڪيائين. اتي ٻين استادن (آشنگ، آريہ ديو ۽ واسوبندو وغيره) ان کي وڏيڪ پيچيده بنائي، 'يوگ چاريہ' مت کي ڦهلايو. اڳتي هلي، پوءِ تہ پيا بہ ارڙهن فرقا: سرواستي واد ۽ سکتي واد، ڪلاچڪريانہ، سهجيانہ، تنتر ۽ ناٿ پنٿ وغيره وجود ۾ آيا ۽ انهن وري علحده فڪر پيدا ڪيا. 'ڪانءَ کي لڙ ۾ مزو'. تان جو ڪن منافق برهمڻ بہ انهيءَ فرقيبازيءَ مان فائدو وٺي، واماچار ۽ وِپچار جهڙا بدنام فرقا ٻڻ انهن ۾ گڏي ڇڏيا.

وري گذريل هزار سالن ۾، ٻڌ مذهب وارن جيڪو بہ علمي ۽ ادبي سرمايو سهيڙيو هو، سو انهيءَ طبقاتي ڇڪتاڻ هلندي ٿي برهمڻ التو ڪري، پنهنجو ڪري ورتو. انهيءَ وچ ۾ سناتن ڌرم کي ٻڻ سڌاري، سنواري، ۽ هموار ڪري، ٻڌ مذهب جي سطح تي آندائون. آخر، مهاتما ٻڌ کي بہ وِشنو جو نائون اوتار مڃي، سندس مورتيءَ کي ٻڻ 'برهما، شوِ ۽ وشنو' وغيره سان گڏوگڏ پوڄيو ويو. اهڙي سوديبازي ڪندي، مهاين مت جا بہ ڪيئين فرقا، برهمڻ ٻاڻ سان بت پرستيءَ ۾ ملائي وڌا. تنهن هوندي بہ هناين جهڙا کي قديم فرقا، جي انهيءَ فريب اندر ڦاسي نہ سگهيا، تن سان هاٿي لِڪي ڇپي منافقي ڪرڻ جي وڌيڪ ضرورت ٿي ڪهڙي هئي. هاٿي تہ گپتا راڄ چالو ٿي چڪو هو، سو برهمڻ جو وڏپڻو ٻاڻءَ تہ ڪٿي نہ چڙهي چڪو هوندو! اهوئي شودر پڪشن کي ذليل ڪرڻ لاءِ بس هو. اهڙي " ڪنهن شودر کي اڦٽ ماري وجهڻ بعد، برهمڻ کي ايترو پڇتاءُ ڪرڻو پوندو، جيترو ڪُتي، ٻلي، ڪانءَ، ڪبر، سانڊي، يا ڏيڏر کي مارڻ تي ڪبو آهي"(٢).

سمندر گپت جي واري ۾ تہ راڄ رشي، باد راين، ڪميٽي ۽ انم انسان جي وچ ۾ ويڇي وجهڻ لاءِ، علي الاعلان اپنشد ۽ ڌرم سوتر

(1-2) Dr: R. K. Mookerjj: Imperial Unity. p. 544.

رچيا. ڪمارل ڀٽ تہ هنن جون صفايون بہ ڪري ڇڏيون. پوءِ وري شنڪر آچاريہ جو وارو آيو. "سندس ويدانيت جي بہ مُک مراد فقط اها هئي تہ گهڻ ذات وارا وديا نہ وٺن. جي: شودرن کي پڙهڻ، پُرجهڻ ۽ انهيءَ موجب هلڻ کان سمرتين منع ڪئي آهي. ڪو ويد ٻڌي تہ ڪنن ۾ لاک پريوس، اهي ڪو اچاري تہ زبان ڪپي ڪڍوس، ۽ جي ڪوئي ياد ڪري وٺي تہ اڦٽ ماري چڏيوس[1]. 'ٻلي شينهن پڙهايا، ڦر ٻلي کُون کاوڻ آيا!' ڌرم رکش پکشن وري حق جي حفاظت خاطر- 'سچ کي ٿي پنهنجو ڏيئو ٻڌايو' ۽ باطل کي بي بنياد ثابت ڪندي ڌرمپال ڊيگناگ (Dinnag) جهڙن عالمن 'نِياءُ' نالي اترممانسہ (Logic) لکي، هتي منطق جو بنياد وڌو.

راجا وڪرماجيت جي واري جو هڪڙو واقعو آهي. جڏهن پنڊتن جو پوريءَ طرح پيٽ پريل هجي. -"ايوڌيا ۾ انهن، ويدانيت جي وسيلي ٻڌ مذهب کي مات ڪرڻ جو منصوبو سٽيو. سانکيہ مت جي ماهر، وارشنگنيہ، برهمڻ کي پڙڪائي ڪَنو ڪيو. اتان ويدانت مت جو وڏو ودوان، ونڌياواس، وڪرماجيت وٽ وڃي سهڙيو. مهاراجا، انهيءَ مذهبي ملاکڙي جو نہ فقط سرڪاريءَ طرح اعلان ڪيو، پر ان جو افتتاح پڻ پاڻ سر ڪيائين. مگر انهيءَ موقعي تي منورٿ پکشو، ڊيناگ ۽ واسوبندو جهڙا پڙهيل پينار تہ پرڏيهن ۾ پرچار پنيان نڪري ويا هئا. باقي ٻڌ متر نالي هڪڙي پيرسن ڀُوپ کي ڪچهريءَ ۾ گهلي آيا. تنهن کي پريءَ دربار ۾ پون پون ڪري چنبڙي ويا، ۽ پير مرد پينوءَ تي چترون ڪري، خوب ڪُپيون هنيائون. پوءِ وري وڏي فخر سان انهيءَ ڪيپ ڪنڻ جو پڙهو گهمائڻ لڳا. اهي پچارون آخرڪار ڊيناگ، ڌرم ڪيرتي، سنگهہ رکشا ۽ ٻڌ پالت بارن تائين بہ وڃي پهتيون. واسو بندو تہ اتفاق سان ڪو انهيءَ پير مرد وٽ پڙهيو بہ هجي. تنهن برهمڻ جي سانکيہ مت (ويدانت) جا سيپٽي ور وکڙ سڌا ڪندي، هڪڙو رسالو 'پرمارٿ سپتتي' نالي سان جوڙي، راجا ڏانهن روانو ڪيو. (جيڪو جپان ۽ چين ۾ اجا بہ پڙهايو پيو وڃي). وڪرماجيت

---

(۱) ڌرماند ڪوسجي: ٻڌ ڀِکوان. ص ص. ۹۰، ۹۲ ۽ ۹۳.

برهمڻن کي دربار ۾ گهرائي، رسالو سندن اڳيان رکيو، ته سڀئي ٽيءَ ۾ پئجي ويا. اتي بيڪاريءَ جي علمي فضيلت، خود بادشاهه جي به دل دماغ مٿان وسي ويئي ۽ يڪدم پنهنجي پٽ جي تعليم خاطر ڪيس وزيرءَ جو عهدو ۽ ان سان گڏ وڏن وظيفن جي آڇ پڻ موڪليائين. برهمڻن جي برتري اهڙيءَ طرح مڪڙي پينوءَ اڳيان ڪافور ٿي ويئي"[1]. انهيءَ ڪري وڏيءَ ذات وارن جيون اهي وڏيون دعوائون، علمي دنيا مان ته اڏامي ويئون؛ مگر انهن جي سربراهيءَ ۾ سرڪار جو فوجي ڏنڊو سو اڃا موجود هو.

وڪرماجيت جي ٿي وقت (٤٠٠ع) ۾ 'فاهين سياح' به هتي آيو هو. هن هندن جي ٻڌ مذهب سان ديناداستي دشمني بيان ڪئي آهي. 'برهمڻن مڪڙي وهار کي ڏاهڻ لاءِ ڪليو لڪايو حملو ڪيو، مگر ڪنهن غيبي ڪرامت جي ڪري هو هارائي موٽيا'. گپتا راڄ ۾ ٻڌ گيا ۽ ڪپل وستوءَ جي تباهيءَ جو ته هن اکين ڏٺو احوال ڏنو آهي[2]. 'هيون تسانگ' پڻ هندن جي ٻڌ مذهب سان چٽي دشمني بيان ڪئي آهي. اپرندي ڏي سسانڪ (Sasanka 619-637 A.D.) نالي گپتائن جو گورنر، جيڪو ٻڌ مذهب کي ڏڪاريندو هو، تنهن ته پورب کي پاڪ رکڻ لاءِ گهٽايوئي ڪين. ٻڌ گيا هن مان ٻوڌي گيان وارو وڻ ئي وڍائي ڦٽو ڪيو[3].

گپتائن کان پوءِ ورمن گهراڻي جي ايندئي ٻوڌين لاءِ قيامت اچي ويئي[4]. ڪٽر برهمڻ جو بغض هاڻي چوٽ چڙهي چڪو هو. مگر ٻڌ مذهب ۾ به سهڻ جي طاقت ڪا ڪمال درجي تي پهتل هئي. اهي ايذاءَ ۽ عقوبتون ته ڄڻ ڪو سندن ئي ورثو هو. (ٻڌو جو ٿيا!) سندن اهڙي صبر مان ڪک ٿي، نيٺ سينا گهراڻي وارن، ڀڪشن جي برخلاف جلاوطنيءَ جا فرمان ڪڍي، وهارن تي ڏياري موڪليا. هن گهراڻي جو

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: History and culture of Indian people. Vol: III. "The Classical Age". (Edited by Dr: R. C. Majumdar, Bombay. 1954), p: 379.

(2) Buddhism in Pakistan "Pakistan Publication" Karachi 1963. p. 29.

(3) Ibid: p. 22. (4) Ibid: p. 59.

راجا ولال سين هڪڙو چٽو برهمڻ هو، جنهن ٻڌ مذهب جو مڪمل خاتمو ڪري، ڏاڍن ۽ هيٺن کي درجيوار وراهي، مڙني ماڻهن جا ساڳيا چار طبقا مقرر ڪري ڇڏيا[1]. ٻوڌي وهار هن ئي گهرائي وارن خالي ڪرائي، انهن کي هندو تڪاڻن ۾ تبديل ڪرڻ شروع ڪيو. انهيءَ جو هڪڙومثال گوڪل ميڌ وارو تڪاڻو بہ آهي، جنهن مان ٻڌ مذهب جا مڙيئي پاڪ اهڃاڻ مٽائي، انهن جي عيوض شِو جو لنگ رکيو ويو[2]. امڙا ڪئين ٻيا وهار بہ ويران ۽ اُجڙ ڪيا ويا. تان جو جڏهن اختيارالدين محمد بن بختيارالدين (خلجي) اتي پهتو، تڏهن سڀ وهار ويران ۽ سڃا وڃي ڏٺائين، جن ۾ ڪوئي ڀڪشو ڪونہ هو.

برهمڻن تہ ڀلا ڪٽي پنهنجا اهي لائق بہ ڪيا، مگر ٻڌ مذهب کي درحقيقت هن ڪان ٻوءِ جيئڻ جو (جڻ تہ) حڪم ئي نہ هو. 'پنجن صدين ڪان پوءِ ان ۾ فتور اچڻو هو ۽ هڪ هزار سالن تي ان جي حد ٿيڻي هئي'. اهي ڳالهيون آنند جي اڳيان، مهاتما ٻڌ خود پنهنجيءَ ماتا کي بہ ٻڌايون هيون. -"هن ڪان پوءِ اچا بہ ٻيو ڪو 'وڏو ٻڌ' اچڻو آهي. سڀني جو عزيز (متر)، جيڪو ساري انسانذات جي يڪي برادري قائم ڪري، 'سلامتيءَ' جو دؤر شروع ڪندو. اهو مستقبل وارو ٻڌ، ڪو هندستان جو ڪونہ هوندو اهو تہ 'الهندي' مان ئي اٿندو"[3].*

هيءَ جدا ڳالهہ آهي تہ ٻڌ مذهب، جو مُدي خارج ٿيڻ ڪان پوءِ بہ ڇپان ڪان جاوا تائين اچا جيئرو آهي، پر اهو ائين آهي جو 'نانگ وڃي نڪري

(1) Ibid: p. 59. (2) Ibid: p. 72.
(3) G. W. Cock: Greeks in India. p. 57.

* ان پيشنگوئيءَ جي ڇنڊڇاڻ ڪندي، اڳتي هلي، سڀني مذهب وارن 'وڏو ٻڌ' مقرر ڪيو آهي. 'سلامتيءَ وارو متر' ۽ 'وڏو ٻڌ' جي رعايت سان، ٿياسوفيڪل تحريڪ وارن ۽ ٻين مسلمان عالمن، 'سلامتيءَ وارو متر' "پيغمبر اسلام" مقرر ڪيو. "اسلام" جي معني ئي آهي "سلامتي"! ان طرح 'متر' جو ترجمو 'عزيز' آهي، جو قرآن شريف ۾ رسول ڪريم کي 'عزيز' چيو ويو آهي. ان طرح 'وڏو ٻڌ' مان مطلب 'سيدالمرسلين' (پيغمبرن، يعني ٻڌن جو سردار) ورتو ويو آهي، جو پيشنگوئيءَ موجب ڀارت جي اولهہ ۾ مبعوث ٿيو. ان سلسلي تي عيسائين، حضرت عيسيٰ عليہ السلام کي پيش ڪندي، حجت اٿاري هئي. جا سڀني مذهبي عالمن جي تحقيق ۽ باهمي اتفاق جي سامهون سٽ جهلي نہ سگهي. چناچہ 'ٻڌ' جي مشهور سوانح نگارن، 'وڏو ٻڌ' ۽ 'متر'، نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي تسليم ڪيو آهي. -غ. م. گ.

تہ ليکو پيو ڪَنجي'. خير ہتہ مذهب کي اتي ڇڏي، هاڻي انهيءَ زماني جي شاعريءَ تي اچون ٿا.

(ب) پراڪرتي شاعريءَ جي شروعات:

هن سلسلي جي گذريل ٻنهي مضمونن ۾*، علمي دليلن ۽ ثابتين، حوالن ۽ حجتن سان 'ڳائڻ' کي شاعريءَ جو اصلي سرچشمو ثابت ڪندي؛ انهيءَ جو آغاز بلڪل ئي اوائلي انسانن جي شروعاتي آواز سان ڪيو ويو آهي.

انهيءَ متعلق آلفريڊ آئن سٽائن (Alfred Einstein) جي بہ اها ساڳي دعوا آهي، تہ "تاريخ جي تمام ڪنهن اونداهي قدامت ۾ 'ڳائڻ' جي جيڪا پهرين شروعات ٿي آهي، اها ٻوليءَ جي شروعات کان بہ تمام گهڻو اڳي چالو ٿي چڪي هئي. انساني زندگيءَ جي ابتدا ۾ اهو ڳائڻ توڙي ڳالهائڻ ٻيئي ڪافي عرصي تائين بلڪل ئي ساڳي ڳالهہ رهندا پئي آيا. اوائلي انسانن گهڻو وقت پوءِ پڻ، سواءِ ڪنهن امتياز جي، انهن ٻنهي کي هڪٻئي ۾ منڌل ئي پئي رکيو آهي"[1]. -"قديم قومن کي اگرچ آوازن ۽ اچارن جي هڪٻئي سان نسبت ۽ انهن جي پاڻ ۾ توازن بابت توڙي ڪا بہ تميز ڪا نہ هئي، تڏهن بہ هو هيٺ يا مٿي جي ڪنهن بہ سُر سان، ڪونہ ڪو اکر چنبڙائي، ان کي آلاپيندا ۽ لوندا رهندا هئا. - اهوئي سندن اوائلي 'وِڳيو' (ڳيچ) هو، ۽ شروعاتي شاعري بہ"[2].

انهيءَ حالت ۾ اهي چڙها آواز جڻ تہ پٽ ۾ لڳل ڪي ڪليون هيون، جن جي مٿان اُهي اکر اٽڪائيندا، جڙيندا ۽ مڙهيندا پئي آيا. اهڙيءَ طرح اهي اکر ۽ اچار، آوازن ۾ اٽيندي ۽ مڙهيندي، ڪن ڪسابن کان پوءِ وڃي ڪو اوائلي 'هڪ - لفظو' ڳيچ (ڳيت) بڻيو. پوءِ ايامن تائين اهڙا اڪيلا ۽ انفرادي الفاظ ڳائيندي ۽ ورجائيندي، اهي پاڻ ۾ ملائيندي ۽ مَٽائيندي؛ آخرڪار پوري ڪَلي يا ٽوڪ ٻٽجي تيار ٿي ۽

* ـــ ماهر مهراڻ ١٩٦٧ع، جو نمبر١ ۽ ٢.

(1) Swami Prajnananand: Historical Development of Indian Music. (1960) Pooran Press Culcutta -4. p. 42.

(2) Ibid: p. 44.

ڳائجڻ لڳي. مطلب ته انهيءَ ڊگهي عرصي اندر، اهڙن طويل تجربن مان ترتيب وٺي، آخر ڪي سُريلا ۽ چوٽڙا فقرا وجود ۾ آيا؛ جن کي قديم شاعريءَ جي شروعاتي شڪل سمجهڻ کپي.

اسين اڄڪلهه ادبي ڪتابن اندر: ڪبير شاهه جا ڪوهن ۾ پکڙيل ڊگها بيت، محمود ڪتياڻ واريون ساوڻي درياءَ جيان ڏڏڪا ڏيندڙ ۽ سامونڊي وير وانگيان اٿلي وهندڙ وسيع ڪافيون، توڙي مخدوم گرهوڙيءَ جون طويل ۽ اڻ کٽندڙ مداحون پڙهي؛ اڪثر ائين پيا ڀانئيندا آهيون ته اصلي شاعري ته ڪا آهي ئي اها. جيڪا هن ڪوٽي زماني ۾ پاڻ گهٽندي ۽ مختصر ٿيندي پيئي وڃي. جيئن يونيورسٽي ماڊل اسڪول جا ٻار سمجهندا آهن ته: هيءَ تنبوءَ جهڙو ٻڙ جو وڻ جيڪو يونيورسٽيءَ جو سارو اڱڻ ڍڪيو بيٺو آهي، اهو اول کان ئي ڪو ايڏو هوندو؛ ۽ هاڻي ته پاڻ ويچارو پڻ ڇاٽبندو، هلڪو ٿيندو ۽ سُسندو پيو وڃي. پر جيئن اسين سڀئي ڄاڻون ٿا ته انهيءَ جي اصلي حقيقت ته ماڳهين ٻيءَ طرح آهي. نباتات جو طالب (Botanist) ته انهيءَ جي ارتقائي تاريخ هيئن ٻڌائيندو: هاڻوڪو هيڏو سارو ٻڙ، ڀهريائين ته سڄوئي هڪڙي اٽلڪي داڻي (ٻج) اندر بند ٿيل هو. انهيءَ مان اول وار وانگر تند جهڙو سنهڙو سلو ڦٽي نڪتو: جيڪو واڌ ڪائيندو، پريندي هڪ -پنو، ٻه- پنو، ٻوٽو ننڍڙو ٻوٽو.....، آخرڪار ڪن ايامن کان پوءِ وڃي اهو شاهي درخت بڻيو آهي. بلڪل انهيءَ ساڳي تمثيل مان ئي شاعريءَ جي شروعات ۽ ان جي ارتقائي تاريخ کي سمجهي سگهجي ٿو.

انڊو-پاڪستان جي پراچين اِتهاس (تاريخ) ۾، هند-سنڌ جي سيني کهنين قومن مان، دکن ديس جي دراوڙ لوڪن کي ئي هتي جي قديم ترين قوم قرار ڏنو ويو آهي. اهي اڃا تائين به پنهنجين پراچين (پراڻين) ٻوجائن ۾، ڀهريائين ته رڳو ڊگها آواز آلاپيندا ۽ سڪتا سُر ئي ڳائيندا رهندا آهن. تمام گهڻيءَ دير کان پوءِ وڃي ڪو انهن سان گڏ ڪي اکر به اچارڻ چالو ڪندا آهن[1]. اهي اوائل ۾ جيڪي ڊگها سر ڪڍن يعني ڳيچ جي آستائي شروع ڪن، ان کي 'پَلوي' ڪوٺين؛ ۽

(1) Prajna: Historical: p. 385.

انهن سان گڏ جڏهن کي اکر اچارڻ ۾ جهونگارڻ چالو ڪن، تہ ان کي وري 'آنوُ پلوي' چون. سندن ٻوليءَ ۾ پَلوي لفظ جي معنيٰ ٿي 'تخم' يا ٻج آهي ۽ انوُ پلويءَ جو مطلب وري انهيءَ ٻج مان ڦٽي نڪتل سَلو يا انگور آهي. اها تحقيقات ڊاڪٽر فاڪس اسٽرانگويز (Dr: Fox Strongways) ڪئي آهي. پاڻ بہ پلويءَ کي تخم (Germ) مجيو اٿس ۽ انوپلويءَ کي ان جو سلو (Stem or Spout) سڏيو اٿس[1].

اهي انوپلويءَ يا پلويءَ (هڪ ٻَنِي ۽ ٻِہ ٻنيءَ) جهڙا ڪي تز مثال تہ سنڌيءَ ۾ شايد ئي باقي رهيا هجن. اسان وٽ پراڻي کان پراڻا هلندڙ ڳيت يا 'ڳائڻ' (Singings) اهي ئي آهن، جيڪي وهانءَ شاديءَ تي مايون ڳائينديون اچن ٿيون. انهيءَ 'ڳائڻ' ۾ بہ ابتدائي آستائي کان پوءِ، اول جيڪا اوچي ٿڪ ڪٽن، تنهن کي 'ڪَلِي' ڪونين، ۽ انهيءَ ڪليءَ جي معنيٰ ٻڻ ساڳي (مٿين وانگر) مکڙي يا ڳونچ (Bud or Spout) آهي. هتي اهڙيءَ شاعريءَ کي ئي 'پراڪرتي' (اصلي، فطري ۽ بنيادي) شاعري سڏيو ويو آهي، جنهن جي شروعات هن سلسلي جي پهرينءَ قسط ۾ پراڻي پٿر واري دؤر کان ڪئي وئي آهي.

اڳوڻين ٻنهي قسطن جو غور سان مطالعو ڪرڻ مان هيءَ امڪان واجبي نظر ايندو تہ: پٿر واري زماني جي پراڪرتي (فطري) شجر مان شجرو ڇڪي، بنيادي شاعريءَ کي روايتي شاعريءَ سان آڻي ملائڻ ڪا اڻٿيڻي ڳالهہ نہ ٿيندي؛ پر جيڪڏهن رڳو مروج شاعريءَ جي شاهي شجر کي انهيءَ قديم ڪَليءَ مان ڪڍڻ، يا اجا بہ ان کان اڳ جي ڪنهن انفرادي ۽ بي معنيٰ لفظ (انوپلوي) کي ئي ان جو اصلي انگور يا مکڙي مجڻ، اسان کي فقط برداشت بہ ٿي سگهي.

پٿر ۽ ان جي اوزارن کي اجا سوڌو استعمال ڪرڻ بہ تہ ڪو اسين قطعي طور تي قطع ڪونہ ڪري چڪا آهيون. جَنڊ، روهيون، ڪرل، برنيون، ڪُرنڊ، ڪونڊا، آڪريون، عقيق ۽ ٻيا مٿيا اڄ بہ تہ عام جام

(1) Ibid: p. 176.

ورتا پيا وڃن! انهيءَ ساڳئي ابدي پٽر جهڙائي کي ڪهنا ۽ بيجان الفاظ پڻ اچا تائين ڳائبا پيا اچن! انهيءَ جو "هڪڙو مثال 'تيروَت' (Tirvat) بہ آهي. هيءَ تمام قديم زماني وارين انهن ابتدائي لاتين جو هڪڙو يادگار رهجي ويو آهي، جن ۾ ڪوئي بامعنيٰ لفظ اڃا داخل ئي نہ ٿي سگهيو هو؛ تنهنڪري رڳو سريلا اکر ئي آلاپيندا هئا. اها ريت چالو رکندي، اڄ تائين بہ انهيءَ ۾ فقط بي معنيٰ جڙها الفاظ ڳائبا پيا اچن. جيئن تہ "جهُم، تُم، ڏِن، ڏِي، ڏَن،.... تي، ڪِي، وغيره. اهي رڳو علتي اُچار آهن. انهيءَ ڪري پوءِ جي زماني ۾ مُني پرت انهيءَ جو نالو 'نِرگيتا سنگيت' (بي مقصد غنان) تجويز ڪيو آهي[١].

تروٽ جهرو پيو بہ هڪڙو پراڻو پراڪرتي ڳيت 'پربند' پڻ آهي. جيڪو جاتِي ڳيچن مان جڙيو يا انهن سان گڏ اسريو. مگر هيءُ هڪڙو ڪهنو ڳيو هوندو هو. اڳئين پيري بہ ان جو فقط نالو ڳٺايو ويو آهي. انهيءَ جي پوري پچار ۽ ان تي آچار ويچار تہ اڃا بہ اڳي ايندو، پر هتي موقعي جي مناسبت سان انهيءَ جي ابتدا ڏي اشارو ڪرڻو پوي ٿو. پربنڌ جي پيدا ٿيڻ، سرجڻ ۽ ان جي انگورجڻ جو احوال هيئن آيو آهي. "انڊو-پاڪستاني ڳيو (Singing). بلڪل ئي اوائلي تنوارن ۽ جهونگارن مان اُسري ڪري، ترقيءَ جي مختلف مرحلن ۽ منزلن مان گذرندو آيو آهي. جدا جدا حالتن مان لنگهندي، مختلف صورتون مٽائيندي، آخرڪار اچي پربنڌ جي شڪل ۾ پڌرو ٿيو"[٢]. "پربنڌ ڳيت جو پراڻي ۾ پراڻو نمونو سُريتہ يا سُورَٿ (Swarath) سڏبو هو. ان جي اصلي خاڪي ۾ الفاظ هونداڻي ڪين هئا. تنهنڪري خالي آواز هيٺ مٿي ڪري آلاپيا ويندا هئا (جيئن هاڻوڪي سرگم جي آلاپ ۾ ڪندا آهن). پوءِ ان جي ارتقائي دؤر اندر، منجهس ڪي فالتو اُچار بہ آندا ويا"[٣]. "اچارن جي وستار يعني اکرن کي جزياتي تفصيل سان تنوارڻ ۽ جهونگارڻ مان اول آزاد نموني جو آلاپ بنيو. انهيءَ مان 'اِستايہ'

---

(1) Prof: O. Gosvami: The Story of Indian Music, (1961) Asia Publishing House, Bombay I, p. 137.
(2) Ibid: p. 122. (3) Ibid: p. 114.

(Sthaya) يعني سُرائتا الفاظ ۽ غنائي ٻول ٻَجهندا ويا، تان جو آخر ۾ ازخود پرٻنڌ جي پوريءَ تڪ جي ترتيب تي ويئي"[١]. -"انهيءَ اوائلي تڪ کي 'استايہ' يا 'تايہ' (Sthaya or thaya) چيو ويو. استايہ، اصل ۾ پرٻنڌ جو هڪڙو بنيادي ٻول يا غنائي فقرو هو. اسان جي ڳيت جي اوائلي شڪل اهائي هئي"[٢]. اهي پرٻنڌ اسلامي حڪومتن جي اچڻ وقت عام هئا. پرٻنڌ کي پوءِ سازينديءَ جي محاوري ۾ 'گت' چيو ويو، جيڪو گيت مان گسي وڃي گت بيٺو آهي ۽ هاڻي انهيءَ جي معنيٰ 'سُرود، لئي يا ترنم' (Rhythm) آهي[٣]. اهي ڳالهيون اڳ ۾ بہ گهڻي تفصيل سان اچي چڪيون آهن، تنهن ڪري تاريخ کي اتان اڳيرو ڏڪيندي، پوين پراڪرتي ڳيچن جي ٻچار ڪجي ٿي.

-"اندو-پاڪستاني ڳيتن جي تاريخ، قديم زماني کان وٺي ويندي ڪنهن قريبي زماني تائين بہ، پراڪرتي (Indigenous) سنگيت ۽ عوامي روايتن جي گڏيل اوسر پٺي رهندي آئي آهي. انهن جي مسلسل تعمير ۾ قديم رهاڪن توڙي پوءِ جي ٻاهران آيل ڪيترين ئي مختلف قومن جي پانت پانت جي نغمن جي آميزش ٿيل آهي"[٤]. -"ڌرمي پوڄائن توڙي سڪشائن جي ڏيان سان چڪاس ڪندي ئي، اٿپچيو انهيءَ نتيجي تي اچئو پوي ٿو تہ: اندو-پاڪستاني ڳيتن جي پيڙهہ، انهن جي اوسر ۽ ارتقا، اصل ۾ ڪن ريتن رسمن جي ادائگيءَ مان ٿي آهي"[٥]. مثلاً، هيءَ هڪڙي عام حقيقت آهي تہ سانوڻ جي مند کي، آبادگار لوڪن جي جياپي خاطر ۽ مال وارن جي گذران سبب، تمام اعليٰ اهميت حاصل آهي. مينهن جي آجيان ۽ استقبال ۾ جشن ملهائڻ جو رواج بلڪل ئي پراڻو ۽ عام آهي. اڄ تائين بہ اندو-پاڪستان جي مختلف علائقن ۾ مڙني مالوند ماڻهن ۽ هارين جون زالون، جيٺ-آکاڙ ۾، مينهن وسائڻ متعلق مخصوص نموني جا لوڪ- ڳيچ ڳائينديون

(1) Prajnananand: Historical development of Indian Music. (Preface). p. XI.

(2) Parj: (Preface) pp. XI & XII.

(3) Prof: O. Gosvami: Story of Indian Music. p. 113. (4) Ibid: p. 69.

(5) Prajnana: Historical Development: p. 372.

رهنديون آهن[1]. ڊاڪٽر بيرائيڊيل ڪيٿ، سنسڪرتن 'سانگ' جي سمجهاڻي ڏيندي لکيو آهي: مهاوت ۾، سنڌن مال جي چاري ۽ پوکن جي سڌاري لاءِ" ڪي ڪماريون (جوان ڇوڪريون) مينهن جو ساٿ (حيلو) ڪندي، باهه جي چوڌاري نچنديون ۽ ڳائينديون رهنديون هيون[2]. اهو ناچ، نه فقط ڪي ڪنئاريون ڏرمي پوڄائن ۾ ڪنديون هيون؛ پر سماجي رسمن ۾ ته سهاڳڻيون ۽ ڪي اڏوَٽ ڪراڙيون به ڪنهن جي جهلڻ جون ٿي ڪين هيون. شاديءَ وهانءِ جهڙن موقعن تي ته سيني سانن سوٽن ۾ سهاڳڻين جو ناچ هلندو ٿي رهندو هو. تنهن سان گڏ وري تاڙيءَ جي وڄت سان ڳائڻ به لاڳيتو ٿي لڳو ايندو هو. اهي احوال سانڪيه گرهيه سوترن مان ملن ٿا[3]. اهڙي طرح ڏرمي يڳيه ۾ جڏهن پروهت ۽ سنڌن پوءِ لڳ، ڳاهڻ ڳائڻ لاءِ هڪبئي کان وارو وٺندا ۽ ڏيندا رهندا هئا، تڏهن سنڌن زالون وري وڄت واري ناچ ۾ مست هونديون هيون. يڳيه ختم ٿيندو ڏسي، پوءِ ته سڀيئي انهيءَ جهمر ۾ ڪامي پوندا هئا ۽ پَنبيون هٿندي يڳيه ختم ٿيندو هو[4].

اهڙي نموني جا ناچ-ڳيت (Ballads) بيان ڪندي، اڳئين پيري به انهيءَ ڳالهه ڏي خاص طرح توجهه ڇڪايو ويو آهي ته اها جهمر، قديم شاعري (پراچين ڳيچن) جو نه فقط لازمي جز هئي؛ پر اصل ۾ ته ان جي ڇٽيندڙ ۽ نپائيندڙ ٿي اها جهمر (ڇيڄ) آهي. قديم رقص جي بنياد تي، اوائلي ڳيت جو ڍانچو کهڙيءَ طرح بيهاريو ويو، اها ڳالهه اڳ ۾ ٿي سمجهائي آيا آهيون. ان تي وڌيڪ ويچار ڪنهن مناسب موقعي سارو اڳتي ايندو. انهيءَ پراڻي ناچ جي پڙناني بهرحال اها پُتلي (Dancer) سمجهڻ گهرجي، جيڪا موهن جي دڙي مان ملي آهي.

سنسڪرت جو تعلق:

قديم ڳيچن جا اهي آڳاٽا آثار ۽ اهڃاڻ جيئن ته (سنسڪرت وارن) ويد گرنٿن مان به ورتل آهن، تنهن مان اها غلط فهمي نه ڦهلجڻ

(1) Gosvami: The Story: p. 83.
(2) Prajna: Hist: Develop: p. 372.
(3) Ibid. p. 372. (4) Ibid. p. 372.

ڪي ته ڪو آريه لوڪ به اصلي رهاڪن جي پيٽ ۾ سندن سنسڪرت ڪاويه ڪي ساڳيءَ سطح تي آڻڻ ۾ سوڀارا ٿيا هوندا.

-"آريائي ڳيتن جي ادبي ۽ تهذيبي اوسر ۾ جيڪي به نيون ڳالهيون پيدا ٿينديون پئي رهيون، اهي ڪي آرين جون پنهنجيون ايجادون ڪين هيون. انهن ۾ به اڻ آرين جو هٿ هميشه ئي رهندو پئي آيو. آريه لوڪ، انهيءَ ڪري اڻ آرين جا ڪمالات حاصل ڪرڻ لاءِ سدائين سندن محتاج رهندا پئي آيا"(١). -"آڳاٽن ويد شاسترن جيڪا تهذيب ۽ تمدن جي عاليشان تصوير پيش ڪئي آهي، سا غير آريائي قومن جي ئي علوم ۽ فنون، توڙي تمدن ۽ ثقافت جو عڪس آهي؛ جيڪي هن ملڪ جا اصلي رهاڪو هئا. آريه لوڪن کي ساڻن اهڙي ثقافتي ۽ تهذيبي ڳنڍ جوڙ ڪرڻ ۾ به تمام ڪافي عرصو لڳي ويو. اهڙو سلسلو ويدڪ لٽريچر جي توڙ تائين هلندو آيو. جنهن ۾ اها اصلوڪي اتم سيپتا (پراڪرتي) وري وري پئي اُٿل پٿل هيٺ آئي آهي، تنهن ۾ اها ڍهندي ۽ ٺهندي، نئين سر اسرندي ۽ ايرندي پئي رهي آهي"(٢). اهڙي اٿل پٿل ۽ ڍاهه ٺاهه مان هٿئون هڪڙو اهڙو اگرو نتيجو نڪرڻ لڳو؛ جو ويد گرنٿ جيڪي عيسوي سن کان پنج-ڇهه صديون* اڳيئي لکجڻ چالو ٿيا هئا، سي انهيءَ جي ردعمل ۾ پوءِ سَنت جي منڊل ڦوري وانگر اهڙيءَ طرح ته ڳانڊوڙجي وچڙجي ويا؛ جو آخرڪار اهي گمراهيءَ جو هڪڙو گورک ڌنڌو بڻجي پيا. خود هندو ڌرم اندر به، انهيءَ زماني ۾ ئي، چارواڪ (Charvak) جهڙا ڪي سياڻا ۽ سنجيدا ماڻهو اکيون پٽي اٿيا. چي: ويدن جي ٻولي سنسڪرت (Gibberish) ۽ انهن جو مضمون سواءِ بڪاس جي ٻيو ڪجهه به نه آهي(٣).

-"ويدن جو بنيادي مواد توڙي مضمون، اوائل ۾ ته رڳو انهيءَ ڪري اٿلائي پٿلائي اونڌو ابتو ڪري بيهاريو ويندو هو، جو انهن جي اصلي متن ۽ محاوري ۾ موسيقيءَ جي مزاج توڙي ڳيچ جي انداز جي ڪا

(1) Gosvami: Story. p. 11. (2) Ibid. p. 12.

* تلڪ مهراج، اتي فقط هڪ ٽڪو وڌائي انهيءَ کي پنج-ڇهه هزار سال ٻڌايو آهي.

(3) Prof: Bhatacharjee. The Age of Imperial Unity. p. 478.

بہ مناسبت ڪانہ هوندي هئي. پر پوءِ جي پنڊتن جي اها ماڳهين عادت بڻجي پيئي"[1]. انهيءَ عادت سبب، ويدي سنسڪرت جي اهڙيءَ آپگهات واري (خودڪار) نيتيءَ، نيٺ سندس انت ٿي آندو ۽ پوءِ اها رڳو ڌرمي پروهتن جي هڪڙي مخصوص ۽ تنگ دائري اندر محدود رهندي، آخرڪار پوساتجي ۽ گهٽجي مري ويئي*. جيتوڻيڪ انهيءَ ڪي پوءِ فرعون جي مڙهہ (Mummy) وانگر سانڍڻ ۽ سانڀڻ ۾ پنڊت پچاڙيءَ تائين بہ لڳا ٿي رهيا آهن. جيئن اڳتي نظر ايندو.

اڳيون مقالو، جيڪو سچو ٿي 'آريائي شاعري' ** ۽ سنسڪرت ساهتيہ لاءِ مخصوص ڪيو ويو هو، تنهن جي شروعات ويدن جي منڍ ڪان ٿي مهند ڪيل آهي. انهيءَ مضمون ڪي ڏڪيندي چڪيندي، عيسوي انين- نائين صديءَ سوڌو بہ آندو ويو آهي. پر پوءِ معلوم ٿيو تہ خود ويدن جا جي اڻاويهہ وڏا وياس (مرتب) پڌجن پيا، تن سان 'ساينہ' جو نالو بہ آيو آهي، تنهن پڻ ويدن ڪي ترتيب ڏني آهي. انگريز لوڪن اڪثر انهيءَ جا ٿي ويد مڪمل مڇي، ترجمي لاءِ چونڊيا آهن. رگ ويد ۾ هن تي هڪڙو نوٽ لکيل آهي. -"ساينہ، سنہ ۱۳۳۱ع کان وٺي، سندس مرتيو ۱۳۸٦ع تائين، شرنگريءَ جي مڙهي ۾ مک برهمڻ هوندو هو. برنيل صاحب هن ساڳئي ساينہ جو ٻيو نالو 'ماڌو برهمڻ' بہ معلوم ڪيو آهي"[2]. انهيءَ اشاري مان اهو انومان ٿو نڪري تہ عيسوي چوڏهين صديءَ تائين بہ ويدن جي آخري سنڌاءَ ٿيل ڪانہ هئي!

ويدن جي پويان وري 'برهمڻ گرنٿ' ملايل آهن، انهن ۾ آرڻيڪ ۽ اپنشد آندل آهن. سي ڪهڙي سبب ملايا ويا؟ چارواڪ جهڙا حريف تہ منڍ ڪان ٿي موجود هئا، تن چئي ڏنو تہ: ويدن جا رچيندڙ

(1) Gosvami: Story. p. 17.

* سچي اند-پاڪستان مان سنسڪرت جا فقط هڪ ڊزن ڪتبا بہ ملي نہ سگهيا آهن، پر، پراڪرت جا پورا پندرهن سؤ ڪتبا تہ هاڻي تائين ملي چڪا آهن. (امپيريل يونٽي ۲۸۴).

** ڏسو مهراڻ رسالو ۱۹٦۷ع جو نمبر ۲.

(2) Rig Ved: Translated by Dr: Arrow Smith (Note: 27). p. 106.

چالباز، پنڊ ۽ حرام کائڪ (Hypocrites Cheats and Flesh-eaters...) آهن، جن جو مقصد ڊور ڊڳا ۽ گهوڙا وغيره کُهي کائڻ[١].

تنهن بعد ڪيسڪمبل جي هيءَ ڏيڏ ٽڪ به پڙهي ڏسو، "اگنشوم! يگيہ ۾ ڪُنل ڊور، جي سرڳ (بهشت) ۾ وڃي سگهي ٿو ته پنهنجي پوڙهي پيءُ کي ڇو نٿو يگيہ ۾ ڪُهي موڪلين"؟[٢]. مطلب ته هندو سماج ۾ ٿي ايڏي هلچل هلي ويئي، جو سمجهو ماٺهن ويدن جي ڪتراڳ کي ئي ختم ڪرڻ چاهيو. ڪارڪا سانکيہ فلاسافيءَ موجب پڻ پين ڏٺل وائٺل اُپاون (اتڪلن) وانگر ئي ويدن جو اُپاءُ به فضول آهي. ڇو ته اهي آشُدي، تباهيءَ ۽ وڌاءَ سان ڀريا پيا آهن[٣]. اهڙن فيلسوف شاعرن جي جواب ۾ ئي برهمڻن جا اپنشد ۽ ويدانت وجود ۾ آيا. برهمڻ شاسترن جو زمانو به عيسويءَ سورهين صديءَ سوڌو معلوم ٿئي ٿو. ڇو ته "اڪبر بادشاهہ جي زماني جو لکيل 'الوپنشد' سو به اپنشد ۾ شامل آهي"[٤]. پر پنڊتن جون پوءِ به اهڙيون ڪئين ڪوششون مٿي بتايل گٿيءَ کي سلجهائڻ ۾ ٿي صرف ٿينديون آيون. مهاتما ٻڌ اهڙن ٿي سببن ڪري، سنسڪرت جي جهنجهٽ کان پرينديي ٿي پري رهيو.

ٻڌ پرچار جي نوعيت:

عام خلق جي ڀلائي خاطر، ڀاڳونت ٻڌ پنهنجو پرهوڌ ۽ پرچار به پراڪرت يعني فطري محاوري ۽ عوامي زبان (لوڪ ڀاشا) ۾ چالو ڪيو. انهيءَ لاءِ ته عوام ان کي آسانيءَ سان سمجهي سگهن ۽ ساري انسانذات جو ڇيهو- ڪٽيو به سندن سمجهہ ۾ سولائيءَ سان اچي سگهي. مهاتما جي زماني ۾ لکت جو ابتدائي هنر اجا فقط چند برهمڻن جي ئي ڇنبي هيٺ سوگهو هو، جيڪي ان کي اباڻو ورثو بنائڻ لاءِ مٿس نانگ وارو پهرو ڏيئي رهيا هئا. راجا هجي توڙي راجڪمار، لکڻ پڙهڻ کي رڳو هٿ به لائي ڏسي، عوام جي ته اتي مجال ئي ڇاهي! مهاتما ٻڌ پاڻ به جيئن ته انهن کتري ڪمارن مان هو، جن جي نصاب ۾ فقط خونريزيءَ جي تعليم ئي لازمي ڪيل هئي، سو ويچارو انهيءَ

(1) Prof: Bhattacharjee. The Imperial Unity. p. 478.

(٢) ڌرمانند ڪوسجي، ٻڌ ڀگوان، ص ٢٨٧. (٣) ايضاً، ص ٢٥٤. (٤) ايضاً، ص، ٤٣.

وڏيا جڪر ڪان تہ ڪورو ٿي ڪورو هو. پڙهيل پنڊتن مان بہ پوءِ مهاڪيشپ، مهاڪچيان، ڪوڊنيہ ۽ ساريپت جهڙا ڪي ٿورا سڄاڻ برهمڻ خدائي نسل کي ڇڏي اچي عام انساني برادريءَ ۾ داخل ٿيا هئا. باقي ڀڪشن مان بہ گهڻو ڪري سيني جو ساڳيو مهاتما وارو ئي حال هو. تنهنڪري پاڻ تبليغ ۽ تعليم بہ زبانيءَ طور چالو ڪيائين، جنهن کي سنڌس جيٺري 'واڪ ميہ' يعني بر زبان يا 'ڪنٺ ڪيل واڪ' چئبو هو[1].

سنڌس چالاڻي بعد اهي واڪ (وچن) لکجي ويا. تڏهن بہ ساڳئي نالي سان سڏبا هئا؛ ڇو تہ اهي وچن بر زبان ڪرڻ هر ڪنهن لاءِ لازمي هئا. اشوڪ جي پٽ مهيندر ڪمار، پڙهيل هوندي بہ ساندهہ ٽي سال ويهي، اهي وچن (سُت) ياد ڪيا هئا. ياد ڪرائڻ واريءَ انهيءَ مٿينءَ ضرورت جي مدنظر، مهاتما سنڌس مڪيہ متا ۽ اهم اصول ننڍڙن سُتن (سُوتن يا سوترن) جي ئي صورت ۾ سيڪاريندو هو. سنڌس پوئلڳ پاڻ بہ اهڙا ڪي اهم نڪتا ورجائيندي ۽ دهرائيندي، انهن کي هر وقت پنهنجيءَ لئي ۾ لوَندا ۽ جهِيل سان جهونگاريندا رهندا هئا. انهي لاءِ تہ اهي آسانيءَ سان ذهن نشين ٿي وڃن. اهڙين ئي تنوارن مان ترتيب وٺندي، سُريلا سُت ۽ ڳِيا اسرندا آيا. جيڪي ڀانت ڀانت جي ڀڪشن جو ورد بڻيا (جيئن ڪُدڪ نِڪايہ جي 'وِماڻ وَٿو' ۾ آهي). اڳئين جڳ ۾ جيئن تہ تعليم ڏيڻ جو اهوئي زباني ياد ڪرائڻ وارو طريقو عام هو. تنهنڪري "اوائل ۾ رڳو اهي سُت ۽ ڳِيا هوندا هئا. جن ۾ ئي سنڌس سڄي سڪيا سمايل هئي. مهاتما جيئن هڪ دفعي چيو بہ هو: 'اي آنند! اهي سُت ۽ ڳِيا سڀ گهڻو ڪري تنهنجا سڻل ٻڌل آهن ۽ تون انهن مان پورو واقف آهين. تنهنڪري تنهنجو انهيءَ مطلب سان منهنجي پٺيان لڳڻ ڪو ضروري نہ آهي'... مطلب تہ سُتن ۽ ڳِين ۾ ئي سنڌس پوئلڳن لاءِ ٻڌ جو اپديش هو"[2].

اشوڪ جي زماني تائين بہ ڌرم جا جيڪي نَوَ مڪيہ انگ مڃيا ويندا هئا، تن ۾ سُت (غنا)، ڳيچ (ڳيا)، ڳاهون (مُني ۽ ٿيري

(١) ڌرمانند ڪوسجي؛ ٻڌ ڀڳوان، ص ٢١. (٢) ايضاً. ص ٢٩.

گاٿا)..... ۾ انهن جي وياڪيا (وياڪرڻ) وغيره. بنيادي ڳالهيون سمجهيون ويندڙيون هيون[1]. سُت نپات (ڳڌڪ نڪايہ) ۾ مهاتما ٻڌ پاڻ 'گايتري' نالي ڇند کي واڪاڻيو آهي ۽ مني پاردواج نالي هڪڙي برهمڻ جي پڇڻ تي بہ انهيءَ 'ڇند' جي ساراهہ ڪئي اٿس. انهيءَ مان اندازو ٿئي ٿو تہ شاڪيامنيءَ کي پراڻي سنگيت ۾ 'گايتري ڇند' نيڪ نظر آيو: تنهنڪري سندس رچيل سُت ۾ ڳيا سڀ گهڻو ڪري انهيءَ ڇند ۾ ئي ڳارايا ويا هوندا.

ترپِٽڪ تي هڪ نظر:

مٿي ٽن ڪتابن (ترپِٽڪ) جو احوال اشارتاً آيو آهي. جيڪي پهريون چوماهي بيٺڪ ۾ جمع ڪيا ويا هئا. انهن ٽنهي کي الڳ الڳ ٻولڻ لاءِ، تي سڄاڻ راوي چونڊي مقرر ڪيا ويا هئا. سندن سُت ۾ ڳيت قلمبند ڪرڻ لاءِ، مهاڪيشيپ سان گڏ ٻيو مشهور ليکڪ ساريپت برهمڻ بہ شامل ڪيو ويو هو. جنهن ٻيون پٽڪ (ايدم) سڄوئي 'ڪيلي سر لکيو[2]. ديودت جي دست اندازي ڪرڻ ۾ دخل ڏيڻ ڪري، اگرچ انهيءَ ڪم ۾ ڪي رنڊڪون بہ پيئون، پر سڀڪو پنهنجي پنهنجي ڪم کي نباڻي وجي پار پيو. مگر اهڙيءَ حالت ۾ وري ٽنهي ٽوڪرين کي پاڻ ۾ بروقت پيني ڏسڻ جي وڏيڪ مهلت ملي نہ سگهي ۽ ڪي ساڳيون ڳالهيون بہ ٽنهي ڪتابن اندر اچي ويون. پوءِ وارا ٻوڌي تہ وري اهڙي تڪرار کي بہ مشق لاءِ پاڻ ضروري مجڻ لڳا. ٻي مشهور ميٽنگ، جيڪا مهاتما جي سؤ سال ورسيءَ (٣٧٨ ق. م.) تي ونشالي ۾ ڪوٺائي ويئي، تنهن بعد ٽنهي ڪتابن کي ننڍن ننڍن 'نِڪايہ' يعني ڀاڱن (Chapters) ۾ ورڇي رکيو ويو. جيتوٽيڪ انهن جي مواد ۽ مضمون ۾ تہ ڪوئي سڌارو ڪونہ آيو، پر ڪي ڀاڱ ۽ باب (نڪايہ) هڪڙي ٽوڪريءَ مان ڪڍي، ٻيءَ ۾ وڌا ويا. -" ڪن جو چوڻ آهي تہ ڳڌڪ نڪايہ وارو فصل، اصل ۾ ايدم پٽڪ اندر پيل هو، پر ٻين جي چوڻ موجب: اهو اول سُت پٽڪ ۾ ئي سمايل هو. الگد سُت جي انڪتا ۾ چيو ويو آهي تہ: 'ڳاٿڻ' جي گڏيل سوتن کي 'ڳيا'

(١) ڏرمانند ڪوسجي: ٻڌ ڀڳوان، ص ٢٥. (٢) ايضاً، ص ١٨٨.

ڪونيندا هئا. سُنيت نڪايہ جو پهريون ڀاڱو ان جي مثال طور ڏنو ويو آهي... انهيءَ ڪري اٿين چوڻ ڏکيو آهي تہ 'گاٿا' نالي ڀاڱو (Chapter) جو ڏار ڪيو ويو. ٿي سگهي ٿو تہ ڳِيا اندر ڪن خاص پرڪارن جي 'ڳاهن' جو سمائڻ نيڪ نہ سمجهيو ويو"[١]. پڌ گهوش آچاريہ جو چوڻ آهي تہ: گاٿا ڀاڱو ۾ تيرگاٿا (مني گاٿا)، ٿيري گاٿا (ڀڪشڻي گاٿا)، يا ڪي ٻيون گاٿائون بہ اچي ويون ٿيون[٢].

پهرئين ڪتاب. 'ونيہ پٽڪ' ۾ جيئن تہ رڳو جماعت (سنگهہ) جي انتظام ۽ ضابطي جي ترغيب (ونيہ) ڏنل آهي ۽ ٻوئين پٽڪ يا ٽئين ڪتــاب (ابهــدم) اندر وري وڏيءَ ذات وارن جي وڏائي يا اوچي نسـل واريءَ آڪڙ جي خلاف، توڙي گگدامن جي بچاءَ ۾ مهاتما جا برهمڻن سان ڪيل بحث مباحثا، جيڪي سارپيت ڪي موقعي بموقعي معلوم هئا، سي آندل آهن. باقي رهيو نمبر ٻيو يعني وچيون ڪتاب (سُت پٽڪ)، سو تہ خالص مذهب عقائد جو ڪتاب آهي، تنهن ۾ ئي تٿاگت جي سچي تعليم ۽ تلقين سمايل آهي. انهيءَ ۾ جيڪي بہ ڳيچ، ڳيا، ڳاهون ۽ سُت سمايل آهن، سي سڀ اوچي ادبي معيار جا آهن ۽ اسان جي هن مضمون جو مک مواد آهن، تنهنڪري هتي رڳو سُت پٽڪ تي ئي تبصرو ڪبو.

سُتڪ پٽڪ جو ادبي جائزو: انهيءَ جا جملي پنج باب آهن. تن مان فقط ٽيون نمبر 'سنيت نڪايہ' ۽ آخري باب، 'ڪُدڪ نڪايہ' هتي هٿ ۾ ڪنجن ٿا. سنيت نڪايہ جو ڪجهہ ذڪر تہ اڳ ۾ ئي مٿي اچي چڪو آهي، ٿورو وڌيڪ احوال هتي بہ ڏجي ٿو. -"سنيت نڪايہ ۾ تہ ڪيتريون ئي ڳالهيون اهڙيون بہ آهن، جيڪي خالص ادبي اعتبار کان بہ خاص توجهہ جي لائق آهن. هن جي منڍ وارن حصن ۾ تہ بلڪل ئي حقيقي شاعري ملي ٿي. جنهن ۾ مهاتما ڪنهن يُڪشا سان عقلي دليلبازي ڪندي، ڪيترائي باريڪ نڪتا ۽ منڌل مسئلا حل ڪري ويو آهي. شيطان يعني مار سان سندس مباحثو (جيڪو اڳتي ايندو)، توڙي ڀڪشيائين ڪي سندس شفقت ڀري ۽ پدرانہ فهمائشن ۾ تہ تمام وڏيون

(١) ڌرمانند ڪوسمبي: پڌ ڀڳوان، ص ٢٦. (٢) ايضاً، ص ٢٧.

شاعرائيون لياقتون موجود آهن. ونٽرنٽز (Winternitz) صاحب ان کي انڊو-پاڪستان جي روايتي شاعريءَ جو اصل يعني روح تسليم ڪري ٿو ۽ مذهبي نڪتہ نگاهہ کان بہ ان کي مقدس غنا ڪري مڃيو اٿس. سنيت نڪايہ ۾ جيڪي بہ لوڪ- چوٽيون توڙي روايتي حڪايتن مان تلميحون آندل آهن، تن مان مهاتما جو عظيم فڪر، سندس قوي تصور، دليري ۽ عظمت، مختلف طبيعتن جي ذهني ضرورتن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ هن جو هڪيو تيار هئڻ، برهمڻن تي سندس چست مزاح ۽ ظريفانہ طنز، توڙي سيني ساهہ وارن لاءِ سندس حقيقي همدردي ۽ دلي محبت؛ اهي سڀ ڳالهيون اسان تي هڪبئي پٺيان لاڳيتو ۽ گهرو اثر وجهنديون رهن ٿيون"(١). مٿئين مبصر جي عالماڻي جائزي مان ڪو بہ نتيجو ڪڍجي، تنهن کان اڳ ۾ ڪن ڳاهن جو ترجمو نموني لاءِ نثر ۾ پيش ڪجي ٿو، جن ۾ مهاتما ۽ مار (ابليس) جو پاڻ ۾ مناظرو ٿيو هو.

مهاتما جو پويون چلو، جنهن ۾ ڪيس بشارت ملڻي هئي؛ انهيءَ جي آخري اڌ رات ۾ ابليس بہ پنهنجو آخري زور لڳائڻ آيو. ١- "شيطان اچي ڏڪندي آواز ۾ چوڻ لڳو تہ: تون ڳري سڙي ويو آهين. چهري جو رنگ بہ لهي چڪو اٿيئي. هزار ڀاڱي تہ تون مري چڪو آهين. باقي هڪ ڀاڱي ڪو جيئرو آهين. موت اچي در تي بيٺو اٿيئي. پيارا! تون سدا جيئرو رهہ.. جيئڻ ڀلو اٿيئي. جيئرو هوندين تہ ڀلي جا ڪم بہ ڪري سگهندين ۽ وڏو جس ڪٽندين. مگر نرواڻ لاءِ هيڏا ڪشالا ڇو ڪڍي رهيو آهين! نرواڻ جو مارڳ نهايت ئي ڪٺن آهي، اٿانگو آهي. ائين چوندي، ابليس اچي پر ۾ بيٺو (ڳاهہ نمبر١ کان ٥ تائين). تڏهن تٿاگت چيو تہ: اي پاپي! غافلن جا يار! آءٌ ڄاڻان ٿو تہ تون هت ڇو آيو آهين (ڳاهہ-٦). تو واري انهيءَ جس ڪٽڻ جي مون کي ڪا بہ گهرج ڪانهي. جنهن کي هجي، تنهن جي اڳيان وڃي اهي مرليون وڄاءِ (ڳاهہ-٧). مون ۾ سمجهہ آهي، سچائي ۽ همت آهي. آءٌ جڏهن پنهنجي ارادي تي پڪو بيٺو آهيان، تڏهن تون ڇو مون کي جيئڻ لاءِ ريهي ربي

(1) Dr: Pusalker: Imperial Unity. pp. 399-400.

رهيون آهين؟ (ڳاهه-٨) هيءَ هوا نديءَ جو پاڻي سڪائي سگهي ٿي، پر جنهن پنهنجي مقصد تي چت چنبڙايو آهي، تنهن جو رت سڪائي نہ سگهندي (ڳاهه-٩) پر منهنجن ڪشالن ڪري ٿي جي منهنجو رت سڪي ويو تہ منهنجا چت چور وڪار بہ سڪي ٺوٺ ٿي ويندا (ڳاهه-١٠). پر توسان تہ جنگ جوٽڻ لاءِ آءٌ اڳتي وڌان ٿو. انهيءَ جنگ ۾ هارائي پوءِ جيئڻ، تنهن کان تہ مرڻ ئي منهنجي لاءِ ڀلو آهي (ڳاهه ١٦-١٨). سنيت نڪايہ ۾ ٻئي هنڌ چيل آهي تہ: ٻڌ کي ڦاسائڻ لاءِ مار پنهنجيون مڪار ڌيئون بہ وڻ ڏي موڪليون هيون. انهن جو حملو بہ جڏهن ناڪام ويو، تڏهن ٻڌ کي چيائين ت: هيءُ آستان منهنجو آهي، تون هتان هليو وڃ. مهاتما پنهنجو ساڄو هٿ هيٺ ڪري چيو تہ هيءَ ڌيرج واري گنڀير ڌرتي بہ شاهدي ڏيندي تہ هتي منهنجو پڻ اينرو ئي حق آهي. اتي شيطان ڏاڍي ڏک ۾ چيو تہ: آءٌ ساندهہ ست سال سڌارٿ جي پٺيان پيس. 'هت ڪا ڪونٿري شئي هوندي، ڪا مني شئي ملندي'. انهيءَ آس ۾ رهندي، ڪانو آخر وڃي ڪوڙيءَ ۽ سخت پهڻ تي ئي ٺونگو هنيو. اٿين ارمان ڪندي سندس ڪک مان ڪاني ڪري پيئي ۽ هو اسُر ڪان اڳ ۾ غائب ٿي ويو (ڳاهه ٣٢-٣٣ ۽ ٣۴)[1]. سنيت نڪايہ جي انهي سرسري جائزي کان پوءِ، هاڻي کدک نکايہ (آخري باب) تي متاڃري نگاهہ ڪجي ٿي.

هن ۾ هيٺيان فصل آهن: ٿيري گاٿا، مني گاٿا، اِتيوتڪ، سُت نپات، آپ دان، نَديس ۽ جاتڪ وغيره. کدک نکايہ جو خاص طرح انون ۽ نائون فصل 'ٿير گاٿا ۽ ٿيري گاٿا' (ڀڪشن ۽ ڀڪتيائين جون ڳاهون) قابل ذڪر آهن. -" انهن ٻنهي جي لهجي ۽ محاوري توڙي تاثرات ۾ فرق نمايان آهي. مني گاٿا ۾ دلي ڪيفيت کي وڌو دخل آهي ۽ ڀڪشني گاٿا ۾ وري زماني جي سورن جي پچار گهڻي آهي. دنيا جي شروعات کان وٺي، ساري انسانذات سورن ۾ جيڪي ڳوڙها ڳاڙيا آهن، اهي جي هڪ هنڌ ڪٺا ڪري سگهجن ها؛ تہ انهن جو ڳڏ ٿيل پاڻي، هوند سيني سمنڊن کان بہ سوايو ٿي وڃي ها. پوءِ دنياوي

(١) ڌرمانند ڪوسجي: ٻڌ ڀڳوان. ص ص ١٥٦-١٦١.

زندگيءَ کي ڪيئن نعمت ڪوني سگهبو!" بيان جي زور ۽ سهڻائيءَ جي بناء تي ڊاڪٽر ونٽرنٽز ڳاهن جو شاعرانو ڪمال تسليم ڪندي، انهن کي رگ ويد کان وٺي ڪاليداس واري زماني تائين جي سڄي دؤر ۾، هندستان جي غنائي شاعريءَ جي عظيم ترين تخليق مڃڻ ۾ حق بجانب آهي.

هنن ڳاهن ۾ ڪيترا مقبول عام محاورا انوکا اصطلاح ۽ سريلا فقرا اچن ٿا. جن کي لنڊيءَ ٽُڪ يعني وراڻيءَ يا 'ٽيڪ' وانگي وراڻي وراڻي ڳائجي ٿو. اهيئي هنن ڳاهن جو امتيازي حسن آهن. ٿير گاٿا (مني ڳاهون) فطرت جي حسين عڪاسيءَ سبب، قديم اندو-پاڪستان جي سُريلي ۽ غنائي شاعريءَ جا املهه جواهر آهن. ڪيترين ئي دلڪش تمثيلن ۾ عام مخلوقات سان محبت جو اظهار ڪيل آهي. مهاتما لاءِ ڪٿي مڃجي ٿو ته فطري نظارن مان لطف اندوز ٿيڻ جو هو بلڪل ئي برخلاف هو. تڏهن به سانوڻ جي سونهن جي ٻيڪيدار بيان ڪرڻ کان هٽي رهي نه سگهيو آهي"[(١)].

ٿيري گاٿا ۾ وري ڀڪتياڻين ۽ سنياسڻين جي ويراڳ جا ورلاپ ۽ اوسارا آهن. -"مٿين ڳاهن جي برعڪس هنن ۾ وري ذاتي تلخين جو احساس زياده آهي. مني گاٿا ۾ ته قدرت جي ساراهه جو عنصر غالب آهي. پر هنن ڳيتن ۾ وري انساني حياتيءَ جو حقيقي ۽ صحيح عڪس آندل آهي. (دنيا جي شروعات کان...) ٿيري گاٿا مان ثابت آهي ته اهي بيواهيون، جن جو خدا کان سواءِ دنيا ۾ ٻيو ڪوئي به نه رهيو هجي، يا اهڙيون ڏکايل مائرون، جن جي جهولي لٽجي ويئي هجي ۽ سندن گود سُڃي ٿي چڪي هجي. سي انهيءَ صدمي کي ڀلائڻ لاءِ ڀڪشني سنگهه جي اڇي سرن ونديون هيون ۽ عورت ذات جي ڀلائيءَ خاطر خدمتون ڪنديون رهنديون هيون. تان جو ڪن طوائفن جو به توبهه تائب ٿي ڪري ڀڪشني سنگهه جي اجهي هيٺ اچڻ جون حڪايتون ٻڌڻ اچن ٿيون، جن ۾ سندن اڳوڻي تباهيءَ ۽ هاڻوڪي سلامتيءَ جي جيٽي تصوير چٽيل آهي. هنن ڳاهن ۾ بي بقا زندگيءَ جي باطل ۽ ڪوڙي عياشيءَ

(1) Dr: Pusalker: Imperial Unity. p. 403.

توڙي دنيا جي بي ثباتيءَ جي پيٽ، نجات جي سچي سک ۽ حقيقي سڪون سان تمام اثرائتي نموني ۾ ڪيل آهي. اهي ڳيچ اعليٰ قسم جي تمثيلن سان سينگاريل آهن، جن ۾ بعضي ته لفظن جي بلاغت به تمام تحسين جي لائق آهي. ٿيري گاٿا، انهيءَ ڪري به اهم آهن، جو انهن ۾ جيڪا روزانه زندگيءَ جي تصوير چٽيل آهي، تنهن مان انهيءَ زماني جي معاشي حالتن جو صحيح نظارو ڏسي سگهجي ٿو. خاص طرح سان عورتن جي سماجي حالت معلوم ڪرڻ لاءِ ته اهي ڳاهون تمام قيمتي آهن[1].

سُت نپات ۾ نظمي سُت ڪٺا ڪيل آهن، جن ۾ ٻوڌي شاعريءَ جا قديم ترين آثار محفوظ آهن، تنهنڪري سيني ڪتابن کان، سُت نپات مان ئي گهڻي ۾ گهڻا حوالا ۽ سنَدون عام جام ايندڙيون آهن. هن ۾ هندو ڌرم تي پڻ ڪي الرون ڪيل آهن. سيلا برهمڻ ۽ واسٿ برهمڻ جي ٻڌ مذهب ۾ اچڻ وارن سُتن ۾، ٻڌ مذهب کي برهمڻي ڌرم سان ڀيٽيندي، سچ ۽ ڪوڙ کي صاف ڪيو ويو آهي. -"اوچي ذات علم جي آهي، نڪي برهمڻ جي." ست نپات جي خاص اهميت انهيءَ ڪري به آهي، جو هيءَ قديم شاعريءَ جو هڪڙو قيمتي ۽ پاڪ يادگار آهي. جنهن ۾ خود مهاتما جي سوانح لاءِ به معتبر مواد موجود آهي. پراڻي ڍنگ واري شاعريءَ سان گڏوگڏ وري قديم سگهڙپائيءَ وارا مڪالما به مليل آهن، جن ۾ پيڪشا (؟) سان سوال جواب ڪندي، ٻڌ مذهب جو اخلاقي نظريو چٽيءَ طرح سمجهايل آهي. ست نپات، انهيءَ ڪري ٻڌ مذهب جي اخلاقي تعليم کي سمجهڻ هڪڙو قيمتي سرمايو آهي، جنهن ۾ انهيءَ ڪري ٻڌ مذهب جي اخلاقي تعليم کي سمجهڻ لاءِ هڪڙو قيمتي سرمايو آهي، جنهن ۾ انهيءَ زماني جي سماجي، معاشرتي ۽ اقتصادي حالتن جو به صحيح احوال ملي ٿو. اهي ساڳيا سُت ۽ انهن جا مضمون پوءِ گهڻو ڪري مهاڀارت ۽ ڀڳوت گيتا وغيره جي لکڻ لاءِ ڪم آيا آهن"[2].

(1) Ibid: p. 404.
(2) Dr: A. D. Pusalker: The Age of Imperial Unity. pp. 402-403.

اهڙيءَ طرح چوٿون فصل 'سيوُتَڪ' (ائين آتائين Thus Commanded the Blessed One) هن ۾ مهاتما جا مستند ۽ منظوم اقوال آهن. اهي سڀ ننڍڙا سُت آهن ۽ هرهڪ جي اڳيان 'مهاتما هيئن چيو تہ' ...... ، وري سڀڪنهن جي پويان 'اسان ائين ٻڌو' لکيل آهي. هي مڙيئي مختصر ۽ منظوم سُت آهن. تن ۾ تمام اخلاقي پهلو اچي وڃن ٿا. ٻولي عام، رواجي ۽ فطري آهي. بعضي تمثيلون ۽ سهڻا استعارا جيڪي هن جي طرز کي دلپذير بنائين ٿا، سي فطري نظارن ۽ ٻيءَ مخلوقات مان ورتل آهن"[1].

'آپ دان' يا خود قرباني: جنهن ۾، ڪنهن تان ڪا آفت ٽارڻ، ڪا مصيبت لاهڻ، يا عام خلق جي فائدي خاطر، پنهنجي جند ۽ جان (خيرات ۾) ڏيئي ڇڏڻ جي ترغيب، نهايت ئي مدلل طريقي سان ڏنل آهي. ٻين جي ڀلائيءَ ۽ سک خاطر پنهنجو سر صدقي ڪرڻ، هڪڙو عظيم الشان ڪارنامو ۽ انتهائي مقدس عمل مڃيو ويو آهي. بلڪ اعليٰ ترين عبادت ۾ اهائي شمار ڪئي ويئي آهي. 'آپ دان'، سڄوئي سهڻين ڳاهن جو مجموعو آهي، جن ۾ مٿيون مضمون سمايل آهي[2].

نَديس (Glossary):

مٿين مڙني مضمونن جي سُتن ۽ ڳاهن ۾ آيل خاص اصطلاحات، 'نديس' نالي جدا فصل ۾، پشڪو سارپيت ويهي سمجهايا آهن. اهي مذهبي محاورا، مهاتما جي پياري ساٿيءَ مهاڪچيان ڪٺا ڪيا هئا. سارپيت وري انهن جو استعمال ٻن سيني سُتن ۽ ڳيچن ۾ ڏيکاريو آهي. اهو ساڳيو ئي طريقو، ياسڪ منيءَ وري ويدن جي 'نِروڪت' ناهڻ لاءِ ڪم آندو آهي[3].

جاتِڪ (ڳاهن سان ڳالهيون Pious legends):

اندو-پاڪستان جي ادبي خزاني جي اصلي ڪاڻ تہ اهي جاتڪ ٿي آهن، جيڪي اندازاً پنج- ڇهہ سؤ ڪن ٿيندا. انهن آکاڻين جو هيرو،

(1) Ibid: p. 402.
(2) Ibid: p. 406.
(3) Dr: A. D. Pusalker: Age of Imperial Unity. p. 406.

ڪن حالتن ۾ مهاتما ٻڌ پاڻ ئي آهي. هرهڪ جاتڪ جا مکي پنج انگ آهن: I- موقعو: جنهن تي مهاتما اها آکاڻي ٻڌائي هئي. II- ڪٿا: يعني نثر ۾ آکاڻي. III- ڳاهون: جيڪي قصن جي تصديق لاءِ سند طور اچن ٿيون. IV- وياڪرڻ يعني ڳاهن جي وياڪيا ڪرڻ يا ڳيت جو مطلب سمجهائڻ ۽ V- سموڌنا: يعني آکاڻيءَ جو ٻڌ مذهب سان لاڳاپو.

هي ڪٿائون مختلف نوعيت جون آهن، جن مان ڪي ته جانورن ۽ پکين وغيره جون ساديون ۽ رواجي آکاڻيون به آهن. انهن ۾ موزون ۽ سرائتا فقرا عام جام اچن ٿا. ڪي وري نصيحت آميز حڪايتون، دنياوي دستور (نيتي) سيکارڻ لاءِ آهن. انهن ۾ به مقبول عام چوٽيون ۽ سياڻپ جا سخن ڳايل آهن. ڪيترين ئي ڪهاڻين ۾ زال ذات جي چڪر ۾ ڦاسڻ کان آگاهي ڪيل آهي. اهڙيون آکاڻيو جاتڪ نمبر ٦١، ٦٢، ··· ۽ ٥٣٦ وغيره ۾ سميٽيل آهن. انهن ۾ حڪيمانه قول ۽ ناصحانه ڳاهون ڳايل آهن. جاتڪ نمبر ٥٢٧ جي نصيحت آميز قصي ۽ ان جي ڳاهن کي اهڙي ته ناٽڪي نموني ۾ ترتيب ڏنل آهي، جو اهو سورهن ئي آنا سانگ، (Drama) پيو لڳي. ڪٿي وري تبليغي وعظ جي نموني تي خاص مذهبي ۽ اخلاقي آکاڻيون به آهن. اهڙين پاڪ حڪايتن ۾، صبر، شڪر ۽ قناعت جي تلقين ڪيل آهي. انهن ۾ جيڪي آٺت ڏينڻ واريون ڳاهون آهن، تن جي مراد اهڙن ماڻهن کي ڏڍ ڏيڻ معلوم ٿئي ٿي، جن کان اجل پنهنجا جاني جدا ڪيا هجن. منين مڙني جاتڪ- ڪٿائن جو عڪس، اڄ به دنيا جي اڪثر لوڪ ڪهاڻين ۾ نظر اچي ٿو. جاتڪ نمبر ٦٧ ۾ هڪڙي مائي، پنهنجي پٽ ۽ مڙس کي بچائڻ بدران، ڀاءُ جي جيئدان لاءِ اچي عدالت ۾ عرض ڪري ٿي: تنهن سان مشابهه آکاڻي هيرو ڊوٽس به لکي آهي.

هنن حڪايتن جي پيڙهه اصل ۾ انهن (ڳاهن) تي رکيل آهي، جيڪي چيچ تي آکاڻين اندر ڳايل آهن. انهيءَ ڪري اهي ڳاهو ته بيشڪ بنيادي آهن، پر انهن جي نثر وارو حصو، جيڪو نظم جي اڳيان پويان فقط آکاڻيءَ جي سلسلي بيهارڻ لاءِ پرتي ڪيل آهي، سو پڪ

سان پوءِ جو آهي. مگر اهو نثر وارو بيان بہ نظم جي چوڏاري اهڙي تہ ڪاريگريءَ سان اٿيل آهي، جو ان ۾ ڳتيل ڳاهون خود بخود آڪاٿيءَ کي اڳتي ڏڪينديون. آخري مقصد ڏي وٺي اچن ٿيون. نثر سان گڏ هر مضمون وارا مقولا ۽ قديم چوٽيون عام جام اچن ٿيون. اهي جاتڪ نہ رڳو ادبي اعتبار کان اندو-پاڪستان جو قيمتي ورثو آهن. بلڪ پوڙي زماني جا رواج رسمون، سماجي ۽ سياسي ڍول ڍنگ، اقتصادي ۽ معاشرتي حالتون، توڙي تاريخ جون پيون ڪيتريون ئي سچيون حقيقتون هنن ڳاهن ۾ اچا تائين محفوظ آهن. جاتڪ ڪٿائون، سڀني طبقن جي ماڻهن جي زندگيءَ جو تفصيل ڏين ٿيون. جيڪو ٻيءَ طرح سان تاريخن مان بہ ملڻ ممڪن نہ آهي. هنن ۾ ڪي نثري روايتون، شايد ٽين صدي ق. م. تائين ڳنڍيون آيون آهن. ٽين ڪانفرنس کان پوءِ اشوڪ جي پٽ مهيندر ڪمار پاڻ سان پنج سؤ جاتڪ سلون ۾ آندا هئا. ان کان پڻ- ٽي صديون پوءِ، سنسڪرت بزم جو پندار مهاڀارت، انهن جي بنياد تي سهيڙيون ويو[1].

قديم شاعريءَ تي ٻڌ مذهب جو اثر:

ٻڌ مذهب. پنهنجيءَ پرڀات سان گڏ ئي، اندو-پاڪ جي ڳيتن لاءِ نئون سنهاءُ، نئين سجاڳي، نئين روشني ۽ نئين زندگيءَ جو نئون نياپو آندو. اڳ واري ادبي هڪ هٽيءَ ۾ جو ڄٽي ڄٽي کي ڇپ تي سنسڪرت جو سرڪاري ڏنپ سهٽو ٿي پيو. انهيءَ کان عام خلق کي آزادي ملي ۽ نجات نصيب ٿي. ملڪ جي ڪهڙيءَ بہ ڪنڊ ۾. ڪيترو بہ قليل تعداد قبيلو يا ڪهڙي بہ ڪريل قوم ڇو نہ هجي: مذهب مساوات ۾ سندن اٿسڌريل ۽ ڪچي ڦڪي ٻوليءَ کي بہ پراڪرتي (فطري) حق حاصل هو. شاعر نہ فقط پنهنجي فطري زبان کي ڳائڻ وڄائڻ ۾ آزاد هئا. پر هو ٻين عوامي محاورن کي ٻڻ بي حجابيءَ سان. بلڪ پيار سان پنهنجي ڪرڻ ۾ فخر سمجهڻ لڳا. ٻڌ مذهب جي اصلي منشا تہ ملڪ جي عام ڀلائي ۽ انسانذات جي نيڪي وڌائڻ جي هئي. نڪي ماڻهن کي مصنوعي

(1) Dr: A. D. Pusalker: Age of Imperial Unity. pp. 404-406.

لفاظيءَ جي چڪر ۾ ڦاسائڻ جي، سو انهيءَ باهمي احترام سببان ازخود اهو مقصد حاصل ٿيڻ لڳو.

اهڙي اجتماعي ۽ باهم سمجهوتي سببان، ملڪ جي مشرق کان مغرب تائين ازخود هڪڙي عام فهم زبان (پالي- پراڪرت) ابري آئي. اهائي عوامي زبان (پراڪرت)، پوءِ اشوڪ جي زماني کان تہ هندستان جون بہ حدون اورانگهڻ لڳي. مگر موٽ ۾ ان تي بہ اتر-الهندي کان ايندڙ قومن جو اثر ۽ ردعمل ٿيو. اولهہ-اوڀر جي اهڙي ادبي اتحاد جو سَلو بہ "سنڌ" ۾ ئي سرجيو، جتان متمدن دنيا جي ميل مان، نت نت نوان نغما نسريا ۽ لهرين جي لاهہ چاڙهہ جيان موٽي ملڪان ملڪ پهتا. اهڙيون ثابتيون اڄ تائين وچ ايشيا ۽ چين جي تاريخن ۾ محفوظ آهن، جن جو ڪجهہ اشارو اڳ ۾ بہ اچي چڪو آهي. هتي ان اثاهہ عوامي سنگيت کي سربستو سمجهائڻ يا سلسليوار بيهارڻ بيحد مشڪل آهي. اڳ ۾ سنسڪرت شاعريءَ جي بي ربط ڪهاڻيءَ جون ڪڙيون ڳنديندي ۽ انهيءَ جا خال پريندي؛ ڪن عوامي ڳيتن جا نالا (جتي ڳيا، گرام ڳيا، پربنڌ، گاٿا ۽ ڪيرتن وغيره) محض خانہ پُريءَ خاطر ڳڻايا ويا هئا. هتي انهن مان اول پراڻي 'پربنڌ ڳيت' جي ڳالهہ ڪجي ٿي:

پربنڌ ڳيت جي اوسر:

پربنڌ جي اسرڻ جو اوائلي احوال تہ اڳ ۾ ئي اچي چڪو آهي، جنهن مان ان جي غنائي ڪيفيت ثابت آهي. انهيءَ لحاظ کان، پربنڌ هڪ سرائتو ڳيت هو، جنهن جي هيئت ڪافي لچڪيدار هئي. سندس لفظن جي ترتيب ۾ ڪو بحر وزن بہ هو، سو تہ سوچڻ ئي فضول آهي. ڳائڻ جي رڳو لئي ۾ اچي سگهيو ٿي تہ اهوئي ان لاءِ ڪافي هو[1]. قديم هندو روايتن ۾ نہ فقط ناچ، پر ان سان گڏ 'ڳائڻ' جي نسبت پڻ شو مهراج، سان ڪيل آهي. تنهنڪري ماتنگ (پنجين- ستين صدي عيسوي)، سندس ڪتاب 'برهہ ديشي' ۾ پڻ پراڪرتي پربنڌ کي شو مهراج کان شروع ٿيل سمجهيو آهي[2]. ڪن ٻين وري انهن کي جدا جدا

(1) Prof: Gosvami: The Story of ..... p. 112.
(2) Prajnana: Historical Develop: p; 302.

جاتين ۾ ڳٿيو آهي. ڪلاسيڪي پربڌ جيئن تہ جدا جدا ڍؤل ۽ ڍنگ جا آهن، تنهنڪري انهن جا نالا بہ جدا جدا آهن. سندن ڳتڻ ۽ لڇڻ جي بناء تي انهن کي مختلف جاتين ۾ ورڇيو ويو آهي[1].

متي اڳيئي ٻڌايو ويو آهي تہ جاتيءَ وانگي پربند بہ اصل ۾ اڪيليءَ تڪ جي شڪل ۾ هو. اها اوائلي تڪ 'استايہ' (بنيادي) سڏبي هئي. پوءِ وارو ڪلاسيڪي لفظ 'استائي' (منڍ)، توڙي هاٺوڪو لفظ 'ٿلهہ' (پيڙهہ)، انهيءَ استايہ جي مترادف سمجهڻ کپن. استايہ کي 'ادگرهہ' بہ چئبو هو، جنهن جي معنيٰ پڻ مُنڍ (مول) آهي. ادگرهہ (استائي) کي ڪثرت سان ڳائيندي، آخر ان مان ٻي هڪڙي ڪَلي اسري آئي، جنهن کي 'ڌروا' (Fixed) سڏيو ويو. انهي ترتيب سان آخر ۾ فقرن وارو پربڌن پيدا ٿيو، جنهن کي 'دوي ڌاتو' (ٻہ-ٽڪو) پربند چيو ويندو هو[2]. دوي ڌاتو پربند جي پچار ڪندي، پنڊت دامودر انهيءَ جي ٻئي انگ (ڌروا) کي 'آڀوڳ' سڏيو آهي[3]. آڀوڳ لفظ جي معنيٰ انت يا انتها آهي. يعني جنهن جاء تي ڳيچ اچي جهلي، تہ اتي اڀوڳ ٿيو. اهي ٻيئي فقرا جيئن تہ واري وٽيءَ تي لاڳيتو ڳائبا رهبا هئا، تنهن ڪري جنهن بہ فقري تي ڳائڻ ڪٽي بند ڪجي سو ٿيو اڀوڳ. اوائلي زماني ۾ تہ رڳو استايہ (ٿلهہ) ورائي ڳائيندا هئا تہ ان کي بہ اڀوڳ چوندا هئا[4]. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ اڀوڳ لفظ کي اجا ڪا آخري معنيٰ ڪانہ ملي هئي.

سميا پوپال جي چوڻ موجب، پربند ۾ پوءِ تي 'چرن' ڳائجڻ لڳا. انهيءَ ڪري 'ترڌاتو' (ٽہ- ٽپو) پربند چوڻ ۾ آيو[5]. انهيءَ ۾ ادگرهہ (شروعات)، ڌروا (مرڪز)، ۽ اڀوڳ (خاتمو شامل هئا[6]. وقت گذرندي، وچ ۾ هڪڙو وڌيڪ چَرن 'ميلاپڪ' (ملائيندڙ) پيدا ٿي پيو.

(1) Ibid: pp. 169-170.
(2) Gosvami: Story of ... Music. p. 112.
(3) Ibid. p. 182.
(4) Prajna: Historical .... p. 177.
(5) Ibid. p. 181.
(6) Gosvami: The Story of ... p. 112.

جيڪو ڏروا جي اڳيان ڪي پويان آيو ٿي ۽ ڏروا ڪي بعضي منڊ سان تہ بعضي پڇڙيءَ سان ملائڻ جو ڪم ڏنائين. انهيءَ ڪري ان کي ميلاپڪ (جوڙ يا ڳنڍ) چيو ويو. اهڙيءَ طرح آخرڪار پربنڌ جا پورا چار چَرن جڙي بيٺا ۽ فقط اهڙي مڪمل پربنڌ کي ئي 'چتر ڌاتو' (چؤ-ٿڪو) پربنڌ چئي سگهبو هو، جنهن ۾ اد گرهہ، ميلاپڪ، ڌروا ۽ ابوڳ اهي سڀيئي انگ سمايل هوندا هئا. پربنڌ جي بلڪل ئي پوئين دؤر ڌاري ان ۾ هڪڙو نئون انگ 'آنترو' (Intermediate) آندو ويو. پر جيئن تہ چتر ڌاتو پربنڌ ۾ ٽڪن جو تعداد دومي (وانگر) هر حالت ۾ پورا چار چرن رکڻو هو، انهيءَ ڪري ملائيندڙ پد (ميلاپڪ) پنهنجو پاڻ نڪري ويو ۽ انترو انهيءَ جي جاءِ والاري[1]. "انهيءَ مان معلوم ٿيو تہ پهريائين پربنڌ ڳيتن ۾ انترو (اندريون فقرو) هوئي ڪونہ. اهو گهڻو پوءِ پربنڌ اندر داخل ٿيڻ لڳو آهي. نہ تہ پوري پربنڌ (چترڌاتو) ۾ پهريان چار چرن هوندا هئا. انترو انهيءَ ڪري نہ ايندو هو، جو انهيءَ جي عيوض 'ميلاپڪ' ٽڪ اڳيئي موجود هئي. مطلب تہ ميلاپڪ ۽ انترو، ڪنهن بہ پربنڌ ۾، ٻئي ساڳئي وقت ڪڏهن بہ ڪم نہ آيا آهن"[2]. پربنڌ جا پوءِ ڪيترائي نمونا مضمون جي مناسبت، ان جي بيهڪ، توڙي ڇند ۽ تال جي ترتيب پٽيان نالن سان مشهور ٿيا. ڇند ۽ تال جي نسبت وارا اهي ساڳيا نالا پوءِ ڪيرتن جي جدا جدا قسمن تي رکيا ويا، جن مان اڄا تائين هلندڙ آهن[3].

پربنڌ جي مضمون ۾ راجائن، مهاراجائن، مشهور ماڻهن، ڌاتارن ۽ ديوتائن جي تعريف هوندي هئي. اهي پربنڌ اسلامي حڪومتن جي اچڻ وقت عام جام هلندڙ هئا. پربنڌ کي پوءِ سازبندي جي اصطلاح ۾ 'گت' چيو ويو. اهو لفظ گيت مان گسي وڃي گت بڻيو آهي ۽ هاڻي ان جي معنيٰ سَرود، لئي يا ترنم (Rhythme) آهي[4]. پربنڌ ڳيت جي انهيءَ تدريجي اوسر ۽ ارتقا مان ئي اندازو ٿي سگهندو تہ

(1) Prof: Gosvami: The Story of ...... p. 112.
(2) Prajnana: Historical Develop: p. 180.
(3) Gosvami: The Story. p. 114.
(4) Ibid. p. 113.

اسان جي اجوڪي فنڪارانہ ڪلام جو بنياد بہ اهوئي ساڏو پاڏو ۽ ابتدائي لوڪ ڳيت آهي، جيڪو چندر گپت موريہ ۽ ان بعد، اشوڪ جي ٻوڌي زماني ۾ اوڏون ڪائي اسريو. انهيءَ جي اوڌ ۽ واڌ تي ٻاهرين قومن جو اثر بہ يقيني آهي، جيڪي الهندي ڪان آيون. مگر انهن جي ادبي ڪارنامن بابت اسان ڪي پوري معلومات نہ آهي.

ڏيهي ڳيچ تي حملي آورن جو اثر:

موريا حڪومت ڪان هڪدم پوءِ، بختر جو يوناني بادشاهہ ڊيمتيريس اول هتي جو حاڪم ٿيو. سندس وڏو پٽ ۽ وليعهد، شهزادو پنتالين (Pantalean)، اسان ڪي معلوم آهي تہ يوناني علم ادب جو ڪوڏيو ۽ رقص و سرود جو وڏو شائق هوندو هو. سندس جاري ڪيل سِڪن مان بہ اهڙي ثابتي ملي ٿي. هن جا سِڪا، جيڪي هينئر سنڌو واديءَ (مڪران - گجرات) مان مليا آهن، تن تي هڪڙي رقاصہ نچي رهي آهي. انهيءَ ڪي سوڙهي سٿڻ، ڪنن ۾ ويڪرا والا ۽ وارن ۾ گل لڳل آهن. هيءُ شهزادو جيتوٽيڪ پيءُ جي جيئري ئي مارجي ويو. مگر سندس ارادو يقيناً هتي بلخ ۽ بخارا جي ثقافت ڦهلائڻ جو معلوم ٿئي ٿو[1]. پنتالين ڪان پنج-ڏهہ سال پوءِ، بختر جو باذوق بادشاهہ مينادراعظم هتي آيو. جيڪو علم و فضل جي ڪري منيءَ ڪان ئي مشهور ۽ مجيل هو. هن بہ ٻڌ مذهب قبول ڪرڻ ڪان اڳ، سندس حڪومت جي پهرئين اڌ ۾، هتي بلخ بدخشان جي تهذيب ۽ ادب ڦهلائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي. جنهن ۾ ناٽڪ ۾ سانگ، رانديون ۽ شرطون، موسيقي ۽ شاعري وغيره شامل هيون[2]. تنهن بعد سِٿين جو وارو آيو. سِٿين تہ سنڌن ڳيت سرڪاريءَ طرح بہ سنڌ ۾ رائج ڪيا. "سٿين ڳيت سنڌ ۾ قومي تراني جيتري اهميت حاصل ڪري چڪا هئا"[3]. هي ماٺهو منيءَ ڪان ئي مذهب، علم دوست ۽ ادب نواز رهيا آهن. ڏکڻ سنڌ جي پوين ساڪ سردارن مان تہ ڪي ناليرا شاعر پڻ ٿي گذريا آهن. اهڙا

(1) G. W. Cock: Greeks in Indian. p. 89.
(2) Ibid. pp. 103-104.
(3) Prajna: Historical Development of... p. 73.

امجاڻ تاريخن ۾ بہ ملن ٿا. ڪڇ-ڪاٺياواڙ ۾ 'ڪپل' (Kapila) نالي سان هڪڙو مشهور سٿين شاعر ٿي گذريو آهي، جيڪو الهندي ڪاٺياواڙ جي 'سئينڌوَ' راجائن جو سارو سلسلو منظوم ڪري ويو آهي.

"We hear of a Saka Poet Kapila composing a record of the Saindhvas of West-Kathiawad(1).

ڇندوديا جي شروعات:

اهو ٻاهرين حڪومتن جو اثر چئجي يا انهن جو ردعمل، مگر مقامي شاعريءَ جي شڪل شباهت کي جاچڻ لاءِ ٻڻ ٻهريون ٿي دفعو کي سريلا سجاڻ سوچڻ لڳا. عيسوي سن کان هڪ- بہ صدي اڳي يعني ويدڪ زماني ۾ ٿي ڪيشيپ، ماندويہ ۽ راتہ جهڙا ڪي سنجيده سگهڙ سجاڳ ٿيا. جن انهيءَ فن جي ابتدا ڪئي (هن ميدان ۾ اوائلي نالا فقط اهي ٿي مليا آهن، جيڪي پنگل ٻڻ ڄاڻايا آهن). هن ويدي سنسڪرت ۾ انهيءَ علم جو اوائلي نالو 'سُر سنگيت' رکيو، جيڪو محض ڳائڻ جي ٿي ڊار سان موافق هو. پراتي ساکيہ موجب، انهيءَ (سُر سنگيت) جي بنياد تي ٿي ٻهريون دفعو. غنائي فقرن جا جدا جدا نمونا (آپ جاتِي، تِرشَپ ۽ اَنشتپ وغيره) محسوس ڪيا ويا. سُر سنگيت واري انهيءَ ابتدائي دؤر بعد، هن هُنر جو ٻيو مُک مرحلو 'ورڻ سنگيت' وجود ۾ آيو. ويدڪ وزن جي برعڪس، ورڻ سنگيت وري وڏن ۽ ننڍن لفظن جي جهيلار تي ٻيٺل هو.

مگر حقيقت ۾ هن علم جو پايو وجهڻ 'پنگل' (Pingala) جوئي ڪم هو. هيءُ ڇٽہ ديو جي 'ڇندس'، توڙي پرت جي 'نتيہ شاستر' کان بہ اڳي شمار ڪيو ويو آهي. انهيءَ حساب سان تہ هو عيسوي سن جي بلڪل ٿي اوائلي زماني ۾ ٿيو آهي. پنگل جي 'ڇندس سوتر' کي ويدن جو انگ (جزو) ڳڻيو ويو آهي. انهيءَ ڪري ڪي تہ سمجهن ٿا تہ هو عيسوي سن کان بہ ڪو اڳي ٿيو هوندو. پنگل، اچارن جي ڳائيتي لاءِ جيڪو ننڍي ۾ ننڍو ايڪو (ورت) ورتو آهي، سو

(1) Dr: U. N. Ghoshal: The Age of Imperial Kanauj. p. 373.

'ترڪ' (ٽڪو) آهي. يعني اهو مفرد لفظ جنهن ۾ ڪم از ڪم ٽي اکر اچن. ليڪن ڪو بہ غنائي فقرو، جنهن ۾ اهڙا بہ ترڪ (ڇهہ اچار) يا چهن کان گهٽ اکر آهن، سو هن جي مطلب جو نہ آهي... حقيقت ۾ هن رڳو 'چڙها' سوتر ئي سمجهايا آهن، تنهنڪري پنهنجي پستڪ کي پڻ 'سوتر ڇندس' ڪوٺيو اٿس. هو اچارن جو ڳاڻيٽو ڪندي، ڪن اهڙين سٽن تائين بہ آيو آهي، جن ۾ اهڙا اٺ ترڪ اچيو وڃن ٿا. مگر انهن لاءِ مناسب مثال ۽ موزون دليل بلڪل ڪونہ ڏنا اٿس. ٻي ڳالهہ تہ هن رڳو زباني جهونگارن جي ئي بنياد تي تجربا ڪيا آهن ۽ ڪنهن بہ لکيل ٽڪ جي تحريري صورت (بيهڪ= Adhvan) کان هو قطعي بيخبر آهي، ۽ نہ وري اکرن يا آوازن جي ڊگهائي جوٽائي کي بہ ڪو خيال ۾ آندو اٿس. انهيءَ مان ثابت آهي تہ سندس وقت ۾ سوتر ۽ ٽڪون اڃا عام طرح تحرير هيٺ نہ آيون هيون ۽ شايد اهو ڪم بہ اول هن کان ئي چالو ٿيو"[1].

پنگل کان پوءِ، ٻيو بہ جيسلمير جو هڪڙو عروضي ماهر، جئہ ديو، جنهن جو 'جئہ ديو ڇندس' مشهور آهي، سو عيسوي ٻي- ٽين صديءَ ڌاري ٿي گذريو آهي. پنگل جي برعڪس، هن وري شعر جي 'لِکت' (اڌون) جو بحث ڇيڙيو آهي. چي: 'ڪن بہ لکيل ٻن ماترائن جي وچ ۾، هڪ آگر جيتري جڳهہ ڇڏيل هجي، تڏهن سِٽ جي ماپ سمجهہ ۾ ايندي'. انهيءَ مان اندازو آهي تہ شايد سندس زماني ۾ شعر جي لکت چالو ٿي چڪي هئي. هن جي ڪتاب تان اپينوَ گپتا سويمڀو، وراهہ مهر ۽ هيمچندر مدد ورتي آهي. خاص اپيرنش وارو 'تال ڇند' شايد هن کان گهڻو پوءِ، پرت جي زماني ڌاري ٿيو آهي.

پرت پنهنجو 'نٽ شاستر' ٽين- چوٿين صدي عيسويءَ ۾ لکيو آهي[2]. - " هن ۾ پراڪرت جا نمونا ۽ مثال سڀ پورا ۽ باقاعدي ڏنل آهن. سورهون ۽ ٻٽيهون باب، ڇند جي سمجهڻ لاءِ بلڪل اهم آهن. خاص طرح ٻٽيهون باب (گيا Geya) تہ نهايت ئي دلچسپ آهي. هن ۾

(1) Dr: M. A. Mehendale: Imperial Unity. pp. 271-272
(2) Prof: O. Gosvami: The story of .... p. 42.

سڀ سراٿنا پول ڪٿا ڪيل آهن. جن ۾ ڇهن اکرن ۽ ان کان گهٽ اچارن وارا فقرا پڻ بحث ۾ آندا اٿس. اهو سندس چوڻ موجب، 'ڳيا چند' آهي"[1]. ليلو رجنداڻي، سنڌوءَ جي جهلڪ (ص ١٠٨) ۾ لکي ٿو ته: هن ڪتاب ۾ اپيرنش ٿي ڪم آيل آهي. اپيرنش جي احوال اڃڻ کان اڳ، سنڌ جي علمي ۽ ادبي ماحول جي به هڪڙي جهلڪ ملاحظ فرمايو. جا تاريخ ۾ ڪنهن طرح سان محفوظ رهجي ويئي آهي.

قديم سنڌ جي ادبي فضا:

ڪويراج سيکر (جنهن جو احوال اڳتي ايندو)، سندس ڪتاب "ڪاويہ ممانسہ" (مقدمہ شعر و شاعري) ۾ لکيو آهي تہ: "سنڌ جو ڪوشان راجا واسديو، جيڪو ڪيترن ئي برک عالمن ۽ پڙهيل ماڻهن جي هڪڙي وڏيءَ جماعت جو سربراهہ هوندو هو. سو شاعرن جو تہ خاص طرح سان وڏو مربي هو ۽ سندن انجمن جو اعزازي صدر (سڀاپتي) پڻ پاڻ هو... هيءُ، ساڳئي نالي وارو ڪو بہ ڪوشان بادشاهہ ٿي سگهي ٿو"[2]. مٿيون بادشاهہ جي بلڪل ٺي آڳاٿو سارجي، تہ اهو واسديو 'اول' بہ ٿي سگهي ٿو. جنهن جي زماني (١٢٠ع) ۾ سنڌ جي سريلن سگهڙن جو هڪڙو وڏو وفد سرڪاريءَ طرح چين ڏي ويو هو[3]. يا تہ وري واسديو 'ثاني' بہ ٿي سگهي ٿو. جنهن جون تحريرون موهن جي دڙي منجهان مليون آهن. مگر مناسب هيٺن ٿو لڳي تہ اهو بادشاهہ بلڪل ئي آخري ڪوشان يعني 'سٽون' يا 'انون' واسديو (٣٦٠-٣٧٥-٤٠٠ع). اروڙ جو ڪو راجا ٿي سگهي ٿو. جيڪو سڄي سياسي اقتدار هٿان وڃائڻ بعد، اهڙين علمي، ادبي ۽ مذهبي مجلسن ۾ ئي پاڻ وندرائيندو رهيو. اسان وٽ بهادر شاهہ 'ظفر' ۽ مير 'سانگيءَ' جا بلڪل اهڙائي مثال موجود آهن (تاريخ پنهنجو پاڻ کي دهرائيندي آئي آهي). ڪيئن بہ هجي، پر هيءُ حوالو نہ فقط سنڌ جي قديم شاعريءَ لاءِ قيمتي آهي، مگر انهيءَ مان اهو بہ ثابت آهي تہ

(1) Dr: M. A. Mehendale: Imperial Unity. pp. 272-273.
(2) Dr: D. C. Sircar: Imperial Unity. p. 153.
(3) Dr: Majundar: Imperial Unity. p. 649.

اپيرنش جي اثر کان اڳ ۾ ئي سنڌي ٻولي ۽ ان جي ادب کي جداگانه ۽ مستقل حيثيت هئي ۽ سنڌ جا راجا به هتي رس راوتا ڪرائيندا رهيا.

اپيرنش ۽ اپير لوڪ:

اپيرنش يا اپير پاشا جي اصليت ڳولڻ کان، ان جي ڳالهائيندڙن جي تاريخ تلاش ڪرڻ بيحد ضروري آهي -"اپير هڪ اجنبي قوم هئي، جا اصل ۾ اپرندي ايران کان آيل هئي. سندن اباڻو علائقو 'ابيرون' (Abiravan)، جنهن تان هن قوم تي 'آبير' نالو پيو. سو قنڌار ۽ خراسان جي وچ ۾ هو. هي ماڻهو عيسوي سن جي اوائل ۾ سٿين سان گڏجي سنڌ ۾ داخل ٿيا. سٿين جي اوائلي ڪتبن موجب، ابير سندن فوج ۾ عهديدار هئا. تنهنڪري سٿين، سنڌ جي ساحل کان اپرندي وارا علائقا، اپير آفيسرن جي ئي هٿ هيٺ ڇڏيا ۽ پاڻ وري سنڌ جي اتر ڏانهن اسريا. اپير جنرل باپڪ جو پٽ ردرڀوتي، جيڪو پڻ سٿين جو سپهه سالار هو، تنهن جو ڪتبو ڪانياواڙ ۾ مليو آهي. انهيءَ ڪتبي موجب، سنه ١٨١ع ۾ هن اتي هڪڙو حوض نهرايو هو. سٿين جي ٻئي هڪڙي اپير گورنر جا سيميائي سِڪا مليا آهن، جيڪي هن 'اسوردت' جي لقب سان، سن ١٨٨-١٩٠ع ۾ جاري ڪيا هئا. دکن ۾ ناسڪ واري ڪتبي (ٽين صدي) ۾، هڪڙي خودمختار اپير، 'سودت جي پٽ ماٿري پيترا'، ناسڪ وٽ وهارن ۾ رهندڙ بيمار ڀڪشن جي دوا درمل واسطي، هڪڙيءَ ساڪيا ڀڳتياڻيءَ جي هٿان، اول هڪ هزار سِڪا (ڪارشاپن) ۽ پوءِ پنج سؤ سِڪا روڪڙا، سوداگرن جي سٽ کي ڏنا هئا. هن ئي راجا سن ٢٤٨-٢٤٩ع کان پنهنجو سنبت جاري ڪيو هو، جيڪو دکن ۾ 'ڪلاچاري يا چيدي' سنبت سڏجي ٿو. هن جي اولاد به اتي سنتهٺ سال حڪومت ڪئي. پروفيسر ميراشي تازو، مٿين سنبت (٦٧-١٠٧ ۽ ١١٧) مطابق، خانديش ۾ ٽن اپير بادشاهن (سوامي داس ٣١٥ع، راجا پلند ٣٥٥ع ۽ رردداس ٣٦٥ع) جي حڪومت ثابت ڪئي آهي. پراڻن ۾ ته ڏهن اپير راجائن جا نالا اچن ٿا، جيڪي دکن جي ساتواهن راجائن جا جاءِ نسين آهن. مهاڀارت ۽ پتنجليءَ جي مهاڀاشا ۾ اپيرن کي مليڇ (ڌاريو) سڏيو ويو آهي.

ڪونڪن جي ڪتبي ۾ هن جي هڪڙيءَ شاخ کي 'ترئيڪوٽڪ' ڪوٺيو ويو آهي، جيڪي عيسوي پنجين صديءَ ۾ اتي جا بادشاهه هئا"[1].

سؤراشٽر ۾ ته ويندي عيسوي ڏهين صديءَ سوڌو به ابيرن جي حڪومت هلي آهي. سنڌن مشهور راجا گِراهريو (محمود غزنويءَ کان هڪ صدي اڳي)، هندو ڌرم جي مخالفت ڪندي، سومنات مندر جي برهمڻن کي تمام تنگ ڪيو. تنهن تي مولراج سولنڪيءَ (۹۴۲-۹۹۵ع) سيني هندو راجائن کي ڪَٺو ڪري، انهلواڙ مان ابيرن تي ڪاهه ڪئي. ڪڇ جو راءِ، لاکو ڦلاڻي، جنهن ڪئين مرتبا مولراج کي مات ڪيو هو، سو هن لڙائيءَ ۾ ابيرن پاران وڙهندي مارجي ويو[2].

ابيرن جي اقتدار هيٺ آيل علائقو، مٿي ڳڻايل ماڳن مان معلوم ڪري سگهجي ٿو. ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ، سومنات ۽ سؤراشٽر، دکن ۽ ڪونڪن، توڙي ناسڪ ۽ خانديش اهي سڀيئي هڪبئي سان سرحدي ۽ ملندڙ پرڳڻا آهن. پيري پلس ۽ ٽالميءَ جي جاگرافيءَ مطابق: اولهه راجستان، ڏکڻ-اولهه ڪاٺياواڙ ۽ ڏکڻ- اوپر سنڌ، اهو ابيريا (Abiria) جو ملڪ هو. مهاڀارت موجب: جتي سرسوتي ندي رڻ ۾ وهي ٿي، اتي ابيرن جو راڄ آهي. پراڻن موجب: دکن جي اتر-اولهه واري حصي يعني ڪونڪن کان وٺي، اتر ڏي ويندي ڀڙوچ تائين سنڌن حد هئي. ڪن وري مهاراشٽر جو علائقو چيو آهي. ازان سواءِ الهه آباد ۽ چندراوليءَ وارا ڪتبا ته ابيرن جي ايراضيءَ ۾ اڃا به اضافو ڪن ٿا. جهانيءَ ۽ ڀلسا جي وچ ۾ به ابيرن جي اڳاٽي آبادي (اهير واڙا) اڃا تائين موجود آهي. مطلب ته مٿيان مڙيئي ملڪ ابيرن جي اثر هيٺ هئا[3].

هاڻي، ناگپور يونيورسٽيءَ مان 'ابيرنش- پراڪرت' شعبي جي صدر (Dr: H. L. Jain) جي تحقيقاتي مقالي، 'ابيرنش ڀاشا اور

(1) Dr: D. C. Sirçar: Imperial Unity. pp. 221-223.
(2) Dr: D. C. Ganguly: Kanauj. pp. 101-103.
(3) Dr: Sircar: Imperial Unity. pp. 221-223.

ساهتيہ' مطابق، هن هيٺ اپڀرنش جو احوال ڏجي ٿو: "اپڀرن جي انهيءَ احوال مان معلوم ٿيندو تہ اهي (عيسوي ٻهرين صديءَ کان چوٿين صدي عيسويءَ اندر) ذکن-الهندي هندستان کان وٺي، وچ هندستان تائين ڇانئجي چڪا هئا. انهيءَ ڪري اپڀرن جي ٻولي 'اپڀير ڀاشا' جي اهميت پڻ سندن سياسي غلبي سبب، سندن مقبوضہ علائقي اندر يقيناً عروج تي آئي هوندي. ڊنڊن (ڪاويہ درش) ۽ ڀامهہ (ڪاويہ لنڪار) جي امڙيءَ تصديق جي علاوه، ولڀيءَ جي راجا گهسين (Guhasena: 559-567 A. D.) جي اڪرايل هڪڙي ٽامي جي تختي ملي آهي، جنهن ۾ هن اپڀير ڀاشا (اپڀرنش) جي مهارت ۽ اپڀير شاعري جي پارکو هجڻ جي هام هنئي آهي. عيسوي ڇهين صديءَ تائين تہ اپڀرنش جي ادبي صلاحيت ايتريقدر اپري چڪي هئي، جو ڀامهہ (٧٠٠ع) جهڙي سنسڪرت جي عروضي ماهر کي بہ نہ فقط ان جي شاعرائي فضيلت تسليم ڪرڻي پئي، پر ان جي ادبي تخليقن کي پڻ پراڪرت ۽ سنسڪرت سان مساوي مڃڻو پيو. ڊنڊن تہ سندس زماني واريءَ اپڀرنش جي نہ فقط ادبي فوقيت جو اعتراف ڪيو آهي، پر ان جي علمي عظمت جو بہ ڪيس احترام آهي. -"رسميءَ طرح تہ ڪٿي سنسڪرت جي پيٽ ۾ پيون مڙيئي ادبي ٻوليون 'اپڀرنش' جي مقبول عام لقب سان سڏيون ويون آهن، مگر شاعريءَ ۽ ادب جي ميدان ۾ تہ فقط اپڀرن جي ٻوليءَ کي ئي اپڀرنش چيو ويو آهي.... ۽ اها اپڀرنش ئي هئي، جيڪا سندس دعوا موجب: شاعريءَ جي فن لاءِ منتخب ڪئي ويئي ۽ مقبول عام رهي. سنسڪرت جا کي ڪٽر عالم جيتوڻيڪ اپڀرنش لفظ جي اصطلاحي معنيٰ ابتي: پرشٽ، ويڀاشا وٺندا رهيا، مگر شاعرن ۽ اديبن تہ اها معنيٰ ڪڏهن بہ قبول نہ ڪئي آهي. اهي سدائين ان کي عوامي يا 'ديسي' (پراڪرت) ٻولي سڏيندا رهيا"(١).

دوها ڇند جي شروعات:

خاص اپڀرنش جي پراڻي ۾ پراڻي شاعري جيڪا ملي آهي، سا 'دوها ڇند' ۾ ئي چالو ٿئي ٿي. دوها شعر، مضمون جي مناسبت سان

(1) Dr: H. L. Jain: Age of Imperial Kanauj. pp. 212-213 & 214.

پڻ طبقن ۾ ورهايو ويو آهي. انهن مان اوائلي قسم افسانوي (Romantic) آهي، جيڪو اول ڪن 'اڪيلن' سنن ۾ ئي چالو ٿيو آهي. تن ۾ ڏند ڪٿائن، عوامي آکاڻين ۽ ڪهڻن قصن جي ڪردارن جا ڪي جذباتي جَز ڳايا ويا. اهي اول ڀٽن ۽ چارڻن ڳائڻ چالو ڪيا. هيمچندر جي گرامر ۾ اهڙا مثال عام جام آيل آهن. انهن ۾ سٽن جا ڪئين جوڙا مختلف ماپ جا بہ آهن؛ دوهن جو ٻيو قسم وري روحاني يا مذهبي (Ascetic) مضمون وارو آهي. پوئين قسم جو تہ وڏو ادبي ذخيرو موجود آهي، جيڪو جين ۽ ٻوڌي ساڌن جو سموهيل آهي. انهيءَ زماني جي رمتا جوڳين، ساڌن ۽ سنتن، دوها صنف کي پنهنجي ڪم لاءِ ڪارائتو ڏسي، ان کي فوراً پنهنجو ڪري ورتو.

دوها ڇند جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو ۽ ناليرو شاعر جيڪو معلوم ٿي سگهيو آهي، سو جئندُ (Joindu) آهي، جيڪو عيسوي ڇهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي. هن جي سميٽيل دوهن جا بہ مختلف جهڱتا 'پرمپياس' ۽ 'جوڳ سار' پڻ مليا آهن. اهڙيءَ طرح رام سِنها مُنيءَ جا 'پاهڙ دوها' پڻ قلمبند ڪيل آهن. تنهن بعد گياني ديوسين جا 'ساويہ ڌرم' دوها، توڙي سپر آچاريہ جا 'ويراڳيہ سار' دوها، آڳاٽي اپڀرنش ڪويتا جي بهترين نموني مان ڪي چوند مثال آهن. مٿيان مڙيئي ملوڪ، اڪثر ڪري ڪڇ، ڪاٺياواڙ يا سؤراشٽر جا سمجهڻ کپن.

مذڪوره گياني شاعر ديوسين جو منطق تي لکيل ڪتاب 'نيايہ چڪر' (٩٣٣ع)، اپڀرنش جو معياري ڪتاب آهي. اهو اصل ۾ سڄوئي دوها ڇند ۾ لکيل هو، پر هڪڙي پنڊت چاٽڪ هٿندي چيو تہ 'مهڙي ڳوڙهي علم لاءِ بہ ڪو دوهي جهڙو نوس ڇند ڪم آئجي!' يڪدم سڄو ڪتاب ڦيرا 'گاٿا' جي صورت ۾ آندائين، جيڪو مائل ڌوَل (ديول؟) نالي ڀڪشوءَ نئين سر ويهي نقل ڪيو. انهيءَ مان هيءَ ڳالهہ پڌري ٿئي ٿي تہ عيسوي ڏهين صديءَ سوڌو بہ برهمڻ مان وڏا ودوان ۽ پنڊت پڻ دوهي ڇند سان ايجا مانوس نہ ٿي سگهيا هئا. مگر الهندي هندستان جي مڙني ڏيهي ٻولين ۾ ساڌن ۽ سنتن اها صنف عام ڪري

چڙي هئي[1]. مٿين چوندڙ مثال کان سواءِ اپڀرنش جون نظمي آکاڻيون يا ڳاهن سان ڳالهيون (چاريئو) پڻ انهيءَ زماني ۾ عام ٿيون. جن ۾: جئرام جو 'ڌرم پرکش' (نائين صدي)، پدم ڪيرتيءَ جو 'پاسناه چاريو' (٩٤٢ع)، پشپ دنت جو 'جَسهَر چاريو' ۽ 'نايڪمار چاريو' (٩٦٥ ۽ ٩٧٢ع)، هري سين جو 'ڌرم پرک' (٩٨٧ع)، ڪَنڪامر جو 'ڪَرڪند چاريو' توڙي 'پرتيڪ بُڌ'، ڌنپال جي 'ڀوِسيت ڪها' (ماتيجي پاءُ سان ورتاءُ)، هري ڀدر سوريءَ جو 'سنڪمار چاريو' (هڪڙي بادشاه جي ڳالهه ١١٥٨ع)، ڏاهل جي 'پوم سري' (بدچال ديوداسيءَ جو حشر) ۽ وديا پتيءَ جو 'ڪيرتي سنها' وغيره، تمام مشهور آهن[2]. اپڀرنش جو سڀ کان مشهور ۽ علمي ڪتاب جيڪو نائين-ڏهين صديءَ عيسويءَ ۾ لکيو ويو، سو آهي آچاريه سويمبو • جو لکيل 'سويمبو چندس'. انهيءَ ۾ پنهنجي استاد کي 'چٽو منهون' چئي ساراهيو اٿس ۽ سندس 'تال سنگيت' جي پڻ تعريف ڪئي اٿس*.

اپڀرنش ۽ سنڌي ٻولي:

مٿين ڳالهين جي مدنظر، اپڀرنش جي اها ادبي اوسر، عيسوي پنجين صديءَ کان پوءِ ساري سگهجي ٿي. پر سندس ادب جو اوج انهيءَ کان به هڪ-ٻه صدي اڳي واسديو ڪوشان جي وقت (چوٿين صديءَ) ۾ معلوم ٿيو آهي. باقي اپڀرنش جو علمي ادبي سلسلو ٻارهين-تيرهين صديءَ سوڌو هليو آهي. انهيءَ وچ ۾ ڪو ان جو اسان جي ادب تي اثر ٿيو هجي، اهو به چئي نٿو سگهجي. ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ سؤراشٽر سدائين سنڌ جي حڪومت هيٺ رهيا آهن، جا ڳالهه اڳيئي مٿي ڏنل تاريخي حقيقتن مان ثابت آهي. شايد انهن علائقن جو اثر اپرندي ۽

(1) Dr: H. L. Jain: Age of Imperial Kanauj. p. 215.
(2) Ibid: pp. 216-217-218-219.

* آچاريه سويمبو، پراڪرت چند جو هڪڙو مشهور عالم ٿي گذريو آهي. سندس تصنيف 'سويمبو چندس' تمام مقبول ٿي. هيءُ ڏهين صدي عيسوي جي شروع يا ان کان به اڳي ٿي گذريو آهي. جو ته ٩٦٥ع ۾ پشپ دنت نالي اپڀرنش جو عالم، سندس ساراهون ڪري ويو آهي. هيمچندر به هن جو نالو احترام سان ورتو آهي. هن جون اپڀرنش ۾ ڏکيون ڪوتائون ملن ٿيون. (جرنل آف رايل ايشيانڪ سوسائٽي، بمبئي، ١٩٣٥-١٩٣٦ع)

ڏکڻ سنڌ (لاڙ ۽ ٿر) تي پيو هجي، پر اهڙو امڪان بہ گهٽ ٿي نظر اچي ٿو.

پروفيسر منوهرداس ڪوڙومل ڪلناڻي، پنهنجي ڪتاب (A General Survey of Sindh Language and Literature) ۾ لکي ٿو تہ: عيسوي اٺين صديءَ ۾ سنڌ جي ٻولي، سڄي ڀارت جي ارڙهن مکيہ ٻوليہ ۾ شمار ٿيل هئي ۽ سنڌي ڪوتا ڪي مذر ۽ مذر آلاپ واري، ڏيش پريم سان ڀرپور ۽ شاندار سڏيو ويو آهي[1]. ديوان جيرامداس دولترام، ان مان مختصر حوالو وڏيڪ چٽو ڪري لکيو آهي:
-" آچاريہ اُديوتن سوري، عيسوي اٺين صديءَ ۾ 'ڪوليہ مالا ڪٿا' نالي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هن سنڌي شاعرن توڙي سنڌن ٻوليءَ جي وڏي واکاڻ ڪئي آهي. چي: 'اسان اهي سنڌي ڏٺا، جيڪي پنهنجو ديس چِٽ ۾ رکندي، ڳائڻ سان پريت ڪندي، نزاڪت سان، ميناج سان ۽ ڏِلي پد يعني ڊار سان، نهايت ٺي سنو ڳائيندا هئا' . انهيءَ مان ثابت آهي تہ عيسوي اٺين صديءَ ۾ سنڌين جي ٻوليءَ کي الڳ نالو، نيشان ۽ حيثيت هئي، ان ۾ اعليٰ قسم جي قومي شاعري ٿيندڙ هئي ۽ پنهنجي اعليٰ ادب جي ڪري، انهيءَ زماني جي ٻرک پارتي ٻولين ۾ ان پنهنجو مثال قائم ڪيو هو"[2].

آچاريہ اُديوتن (Uddyotana)* سندس ڪتاب 'ڪوليہ مالا ڪَها' سؤراشٽر جي راجا وتسراج پرهياڙ جي ڪچهريءَ ۾ سن ٧٧٨ع

(١) پروفيسر پوپٽي: هيرانندائي: ڀاشا شاستر (بمبئي) ص ٢٢٣.
(٢) پروفيسر پوپٽي: هيرانندائي: ڀاشا شاستر (بمبئي) ص ٢٠٨.
* ڪوليہ مالا جو مصنف اُچاريہ اديوتن. سندس زماني جي مڙني مقامي محاورن ۾ تہ ماهر ميجل هو، پر انڊو-پاڪستان جي سڀني پراڪرتن تي ٻن سند سمجهيو ويندو هو. جن ۾ سنڌيءَ سميت اهڙيون ارڙهن ٻوليون مکيہ ڪري مڃيون اٿس. پنهنجي ڪتاب ۾ مک ٻولي توڙي مرڻي مقرر ڪئي اٿس. مگر مضمون جا سڀ ننڍا وڏا حصا جيڪي تشريحي يا بياني آهن. اهي عام طرح اپڀرنش ۾ آهن. سندس ڪتاب جو فرضي هيرو جنهن بہ علائقي ۾ اچي ٿو. ان جو احوال ڏيندي اتي جي ٻوليءَ جا ٻہ-چار مثالي جملا سندس وات ۾ وڌا اٿس. ويندي پئشاچي زبان جا بہ ڪي جملا ڪم آندا اٿس. سنڌي شاعرن ڏانهن تہ خاص طرح سان سندس توجهہ ڇڪيو آهي.-"اسان اهي سنڌي ڏٺا. جيڪي پنهنجو ديس چت ۾ رکندي.... نهايت ٺي سنو ڳائيندا هئا" . ٻين پراڪرتن مان بہ ڳاهہ دوڀدي. دوهو. ۽ ڏنڊڪ ڇند ڏنا اٿس. مگر ڳاهہ جي صنف سڀني تي غالب آهي. انهيءَ ڪتاب کي رتن پرڀ چوڏهين صديءَ عيسويءَ ڌاري ڦيراڻي سنسڪرت ۾ آڻي ڇڏيو.

۾ لکي پورو ڪيو. انهيءَ وتسراج پرهياڙ جي پٽ (پوٽي؟) مهاراجا مهريوچ پرهياڙ (۸۳٦-۸۸۵ع) جي دربار ۾مل ۾، لاڙ جو عظيم شاعر، ڪويراج سيکر رهندو هو. جيڪو وري ان جي پٽ راجا مهيندرپال ۽ پوٽي مهيپال پرهياڙ (۹۱۲-۹۳۱ع) جو سنياليندڙ ۽ راج گرو ٿي رهيو*. هونئن ته هن جا هڪ ڊزن کن ڪتاب، عروض ادب، تاريخ، ۽ تنقيد وغيره تي مشهور آهن. پر هن جو 'ڪاويہ مِمانسہ'، جنهن ۾ سنڌ جي راجا واسديو ڪوسان واريءَ 'جمعيت الشعرا' ۽ ان جي راوئن (مشاعرن) جو تاريخي ذڪر آندو اٿس: ان جي معيار لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته اهو اديبن ۽ شاعرن جي عملي تربيت جو درسي ڪتاب (Practical hand book of poets) مڃيو ويو آهي. خود سندس شخصيت جي باري ۾ ته يوراج ثانيءَ جو بِلهاريءَ وارو ڪتبو 'راج سيکر، دنيا جو حيرت انگريز شاعر' وڏي سَند آهي. البته مذهب جي معاملي ۾ آزاد خيال سمجهيو ويندو هو. جو جو هن ايڏا ته سير ۽ سفر ڪيا هئا، جو چڻ ته سارو جڳ ئي اتلائي جڪو هو. انهيءَ ڪري تاريخ توڙي جاگرافيءَ تي ڪيس خاص طرح سان مَلڪو حاصل هو. جاگرافيءَ تي 'ڀووَن ڪوش' نالي ڪتاب لکيو اٿس. مختلف ملڪن: مگڌهه، بنارس، ڪشمير، ڪرناٽڪ، گوڙ، دراوڙ، سنڌ ۽ سوراشٽر وغيره جي ماڻهن جون حالتون ۽ عادتون ٻڌايون اٿس. خاص طرح سان سندن ٻوليءَ، ادب ۽ شاعريءَ جو خوب جائزو ورتو اٿس ۽ انهيءَ بابت ڏاڍا دلچسپ احوال ڏنا اٿس. -" پورب ڏي بنارس ۾ مگڌهه جا ڪي ماڻهو سنسڪرت سني جاڻن. ڪڇ- گجرات ۾ سنسڪرت کان نفرت ڪن ٿا. سوراشٽر وارا ته وري سمجهن ٿا ته سنسڪرت ڪي ٻہ سڌارڻ لاءِ. ان ۾ اپڀرنش جي ملاوت ضروري آهي. دراوڙ ماڻهو شاعريءَ کان علاوه گفتگو بہ سريلي ڪن. ڪشميري چڱا شاعر آهن، پر شعر ٻڌائڻ جو

* پرهياڙن جي ڪچهريءَ ٻمل (ڪهومل) ۾ پيا بہ شاعر ٻڌجن پيا. جيئن ته مهيندرپال وٽ سومديو نالي شاعر رهندو هو ۽ مهيپال وٽ وري پيو کيمسور نالي شاعر هو. پر، راج سيکر جو چڻ ته ديوتا وارو درجو هو. پرهياڙ ٻانڻ ۾ سڌ ٻڌ وارا هئا. راجا پرتيهاريند راج (نائين - ڏهين صدي) جند تي آخري سند سمجهيو ويندو هو. (قنوج ١٩٠-١٩١ ۽ ١٩٢)

ڊنگ ڪوني اٿن. ڪرناٽڪي، وڏيءَ آڪڙ سان شعر چالو ڪن ۽ هر فقري جي پڇاڙيءَ ۾ تنبوري واري ٺڪار ڪن، پوءِ اها نهي يا نہ نهي". سنڌ جي باري ۾، لاڙ جو ذڪر تہ خاص وڏاءَ سان بہ ڪيو اٿس. -" هيءَ مڙني ملڪن جو چٽ آهي. هتي جا ماڻهو سنسڪرت کي ڏکارين ٿا. پنهنجي سوپياوان ديسي ٻولي ڏاڍي مٺاج ۽ نزاڪت سان ڳالهائيندا آهن. هتي جون زالون بہ ڳالهائڻ جي نزاڪت ۽ لطافت جي ڪري خاص توجهہ جي لائق آهن*. هتي جي انوکي ادبي خوبي تہ لاڙ جي ٿي شاعرن لاءِ مخصوص آهي. سندن شاعري جي پياري ۽ پسنديده طرز، جنهن جي خصوصيت رنگيني ۽ ظرافت آهي، سا 'لاڙي طرز' جي ٿي نالي سان مشهور آهي"[1].

راج سيکر جو زمانو عيسويءَ نائين-ڏهين صديءَ جي درميان آهي. انهيءَ زماني ۾ بہ اپڀرنش کي سؤراشٽر ۽ مهاراشٽر تائين محدود ڄاڻايو اٿس. سنڌ جي جنهن حصي تي اپڀرنش جو اطلاق ممڪن ٿي سگهي ٿو، سو لاڙ آهي. مگر ان جي ادبي توڙي لساني ڪيفيت اپڀرنش کان آزاد ۽ الڳ ڄڻي اٿس. راج سيکر کان هڪ صدي پوءِ، ڏهين-يارهين صديءَ عيسويءَ ۾، سنڌ (لاڙ) جو مشهور شاعر سمنگ چارڻ ٿيو آهي. انهيءَ جون ڳاهون ۽ دوها جيڪي مليا آهن، سي بہ صاف سنڌيءَ ۾ آهن ۽ منجهن اپڀرنش جي بوءِ بہ ڪانهي.

مٿين حقيقتن مان معلوم ٿيندو تہ اپڀرنش جي اسرڻ کان اڳ، يعني عيسوي ڇوٿين-پنجين صديءَ کان وٺي ويندي عيسوي نائين-ڏهين صديءَ سوڌو، سنڌي ٻولي پنهنجي الڳ نالي سان، ادبي ميدان ۾ اوچي ڳاٽ رهي آهي. مگر تاريخ جي اتجاڻائيءَ سبب، ڪي تہ يارهين صديءَ تائين بہ ان کي پنهنجي اصلي نالي (سنڌيءَ) کان محروم رکي، اپڀرنش جي اڌاري نالي سان سڏڻ صحيح سمجهن ٿا. انهيءَ غلط فهميءَ جو هڪڙو تہ سبب آهي اپير قوم جي حڪومت جو وسيع ايراضيءَ ۾

* راج سيکر، پين ديسن: آونتي، مالوا، مليار، مرهٽا، قنوج، ڪيرالا، بينگال، نحال، کوڙ ۽ نيپال وغيره جي زالن جو بہ ذڪر ڪيو آهي. - (قنوج ٣٨٩)

(1) Dr: K. M. Munshi: The Age of Imperial Kanauj: 'Foreword' p. XXII.

پکڙجڻ ۾ انهن جو اقتدار عرصي دراز تائين قائم رهيو. انهيءَ کان وڌيڪ اچ بہ ٻيو سبب، اپڀرنش جون آڳاٽيون علمي سرگرميون ۽ انهن جو پيدا ڪيل ادبي سرمايو. پر انهن ٻنهي کان وڌيڪ، ٽيون ۽ مکيہ سبب هيءُ آهي تہ جين ۽ ٻڌ پنٿ جي پوين پرچارڪن ئي اپڀرنش کي ايڏو عام ڪيو. جين ڌرم وارا تہ اڳي ئي ان کي دکن ۽ وچ هندستان ۾ مقبول عام ڪري چڪا هئا. انهيءَ جي عوامي مقبوليت کان متاثر ٿي، ٻوڌين پڻ پاليءَ جي بجاءِ ان کي اتر-الهندي هندستان ۾ عوامي تبليغ جو عام ذريعو بنايو. انهيءَ ڪري هن هيٺ ٻوڌين ٻڌ پنٿ جي تاريخ تي تبصرو ڪجي ٿو.

يوگ چارا:

مٿي بيان ٿي آيو آهي تہ عيسوي ٻهرين صديءَ ۾ ناگرجن جيڪو مهاين فرقو جاري ڪيو، تنهن جو مرڪز نالندا يونيورسٽي هئي. هن کان پوءِ آريہ ديو ٻي صديءَ ۾ اتي جو چانسلر ٿيو، جنهن جو شودر ٻالڪو راهل ڀدر ٽيون چانسيلر ٿيو. ان کان پوءِ سندس چيلو راهل متر ۽ ان جو چيلو ناگ متر وغيره هڪٻئي پٺيان مقرر ٿيندا آيا. آخرڪار عيسوي ٽين صديءَ ڌاري، مهاين پنٿ جي اندر 'يوگ چارا' نالي سان هڪڙو نئون فرقو سرجيو. هن فرقي جو هادي مئتريہ ناٿ (٢٧٠-٣١٠ع) هو. جيڪو مڇندر ناٿ کان بہ اڳي ٿيو آهي. هيءُ اٿوڌ جو هڪڙو عالم هو، جنهن جوڳ جو روحاني فلسفو پيش ڪيو. هن جي قابليت جي بناءَ تي ڪن ڪي تتاگت جي انهيءَ اڳڪٿيءَ گمراهہ ڪيو تہ 'مون کان پوءِ مئتريہ (مهدي) پيدا ٿيندو'. لاماتارا ناٿ ۽ ٻستون جي تاريخن مان اهڙا اشارا ملن ٿا. سندس جانشين آچاريہ اسنگ (٣١٠-٣٩٠ع) پشاور کان يوگ جو پرچار شروع ڪيو. اسنگ جو ننڍو ڀاءُ واسو ٻنڌو 'منطقي' (٤٢١-٥٠٠ع)، جيڪو نالندا جو چانسيلر پڻ رهيو هو. سو کانئس پوءِ يوگ چارا جو مبلغ بڻيو. مشهور منطقي ڏيگناگ (پنجين-ڇهين صدي) هن جو شاگرد ۽ جاءِ نشين هو. انهيءَ جو طالب، ڌرمپال ٦٣٥ع ۾ نالندا جو چانسلر هيو. جنهن جوڳ فلاسافيءَ تي 'اعليٰ ڪتاب لکيا. پوءِ وري سندس ٻالڪو سليڊر انهيءَ

جاءِ تي مقرر ٿيو. تنهن بعد، مشهور جوڳي چندرگومن آيو، جنهن لغت، نحو، محاورات (Dilects)، عروض، ڇند ۽ طب تي ڪئين ڪتاب لکيا[1].

انهيءَ زماني ڌاري ڪٽر ٻانڀڻ، ڪمارل ڀٽ جو ڀائيٽيو اينرو ته علم پڙهيو، جو هن کي هندو ڌرم جون مڙئي ٿي ڪوتاهيون معلوم ٿي ويون. برهمڻن کان جو انهن جي سمجهاڻي گهريائين، تن جواب ۾ ماڳهين ڏيهه نيڪالي ڏيئي ڇڏيس. هن کي ٻڌ مذهب ۾ ئي انهن جو جواب نظر آيو ۽ ان جي سچائيءَ تي ويتر ويساهه ڄمي ويو. اهو پوءِ 'ڌرم ڪيرتيءَ' جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ جوڳ ڌارا ۾ لاجواب علمي خدمتون انجام ڏنائين. انهيءَ وچ ۾ وري ٻيو هڪڙو مخفي 'تانترڪ' طريقو وجود ۾ اچي چڪو هو

تنترو:

عام عقيدو آهي ته جوڳ وارو عمل، جيڪو منتريه نات ۽ اسنگ جاري ڪيو هو، سو وڌندي وڌندي تمام اعليٰ روحاني منزل کي وڃي پهتو ۽ وقت گذرندي اهو تانترڪ طريقو بڻجي پيو[2]. تنتر لفظ جو اشتقاق، هڪ پراڻي فرهنگ 'ڪاسيڪا ورتي' (٦٥٠ع) ۾ تان=ڇڪڻ+ستر=ملائڻ يعني 'مفهوم کي ڇڪي تاڻي ملائڻ' لکيل آهي. مذهبي فلاسافرن انهيءَ جو اشتقاق يعني ڌاتو 'تنتري' (ابدي علم) سمجهايو آهي. هاڻي اڪثريت ۾ انهيءَ جو مجيل مفهوم: اهو ادب آهي، جيڪو اندروني علم کي پکيڙي يا کولي. خاص طرح سان اهو علم، جيڪو اعليٰ حقيقت متعلق هجي ۽ جيڪو 'جنتر' (روحاني تصورات) ۽ 'منتر' (مخفي مفهوم) جي ذريعي وڃي معرفت کي پهچي. اهڙيءَ طرح انهيءَ اصطلاح جي ڇتيهن مُختلف شرحن مان، آخر عيسوي ينجين صديءَ وارو خاص مذهبي فلسفيانه مفهوم قائم رهيو[3]

تانترڪ ادب جي بنيادي ڪتاب 'گُهيه سماج (ڳجهو طبقو)

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: "The Classical Age". pp. 380 to 388.
(2) Dr: Nalinaksha Dutt: Imperial Kanauj. p. 259.
(3) Dr: Bhattacharyya: Kanauj. p. 314.

۾ 'منجسري مول ڪلپ' آهن. جيڪي عيسوي پنجين-ڇهين صديءَ جا آهن. مگر ٻنهي جا عنوان الڳ ۾ مضمون مختلف آهي. گهيہ سماج 'يوگ' ڏانهن راغب آهي ۽ منجسري 'وجرياني' جنتر منتر ڏانهن[1]. اڳتي هلي، تنترن جا ٻہ مختلف مڪتب فڪر مقرر ٿيا. تبيتي روايتن موجب: هڪڙي جي نسبت سراهاپا (Saraha pa 690 A.D.) سان ۽ ٻئي جي پدم وَجر سان ڪيل آهي. وَجر (حق) جو تصور، گهيہ سماج ۾ اهوئي انڪ وَجر. اندربوتي ۽ ناگرجن وارو ساڳيو 'آدويہ واد' (وحدانيت) آهي. مگر سرهاپا، لئي پا، ڪانهُوپا ۽ ڀڪشوپا جي دوهن ۾ وري واسو بندو ۽ اسنگ وارو عميق نظريو (فنائيت) سمايل آهي[2]. تنترن جي ٻولي اڪثر اشارن واري ۽ اهڙي تہ پيچيده آهي ۽ انهيءَ جي معنيٰ بہ ايتري تہ گهري آهي، جو ڪنهن قابل ۽ ڪامل واسطيدار ۽ ڄاڻو استاد جي رهبريءَ کان سواءِ، انهن جو مقصد معلوم ٿيڻ ممڪن ئي نہ آهي[3].

تانترڪ آچارين کي عام طرح سان 'سِڌا' سڏيو ويندو هو. انهن مان هڪڙو لَليتا وَجر، جيڪو اصل ۾ الهندي جي ڪنهن راجا نرورمن ٤٠٤ع جو ليکڪ هو، سو نالندا جو چانسلر ٿيو. انهيءَ وري اِندر ڀوتيءَ کي پنهنجي گودڙي پارائي. اندر ڀوتي اصل ۾ آسام-اوڙيسا جو راجا هو، جنهن لليتا وجر جو ٻالڪو ٿيڃي، هن کان تنترن جي تعليم ورتي. پوءِ تخت کي ترڪ ڪري، تنترن جي تبليغ ۾ محو ٿي ويو.

گُر جا ڏني گودڙي سا لاهيندي ٿئي لڄ،

سندا تنهين سنهج، چيلا چوندا ڪيترا. (شاھ-رامڪلي)

سندس سڄو زور هڪڙي ئي نڪتہ تي هوندو هو. "مرشد جي مهر کان سواءِ، ٻي سڄي بندگي بيفائدي ٿيو پوي ٿي." سندس تصنيفن مان 'سَهج سِدي' مشهور آهي، جنهن جي بنياد تي هن 'سَهجيانہ' فرقہ جاري ڪيو هو. انهيءَ فرقي کي 'سُک واد' (سُرور قلبي) پڻ چئبو

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: Kanauj. p. 259.

(2) Ibid. p. 265.

(3) Dr: H. D. Bhatta Charyya: Imperial Kanauj. p. 318.

آهي[1]. آچاريہ اِندر ڀوتيءَ کان پوءِ سَنک واد کي قائم رکڻ لاءِ سندس ڀيڻ، شهزادي لڪشمينڪرا، پنهنجي پاڻ کي سهجياڻہ فرقي جي پرچار لاءِ وقف ڪري، ڀڪشڻي بڻي، هن جي مشهور تصنيف 'ادويہ سِڌي' جو اصلي نسخو اڃا موجود آهي. هن ساري ڄمار 'مهاسُک واد' (تسڪين قلب) جو پرچار ڪيو. ليلا وجر هن جو جاءِ نشين ٿيو، جنهن تقريرن توڙي تحريرن سان سهجياڻہ فڪر کي پختو بڻايو[2]. انهن چئني مڪتبن جي انتهائي منزل 'انترڀوگ' (اندروني حقيقت) آهي، جيڪو سموري ٿي راز جو جڻ راز آهي. انهيءَ جو علم عام ماڻهو جي پهچ کان پري هجڻ ڪري، انهيءَ جي اشاعت کي ڪڏهن بہ عوام لاءِ عام نہ ڪيو ويو. مگر مخفيءَ طرح بہ اها تعليم فقط ڪن ڪامل جوڳين کي ئي نصيب ٿيندي هئي.

ڪَريہ ڳيت ۽ وجر ڳيت:

لفظ 'ڪَريہ' (Karya)، ڪرڻ مصدر مان آهي، جنهن جو مطلب عمل، فعل يا عبادت آهي. ٻڌ مذهب جون پاڪدامن ۽ زاهد سنياسڻيون (Nuns) توڙي تارڪ درويش (ڀوگ ڇارا ۽ سِڌا)، پنهنجي نفس جي اصلاح ۽ روحاني ترقيءَ خاطر 'ڪريہ ۽ وجر' ڳيت جوڙيندا ۽ گڏجي ڳائيندا هئا. انهن کي گاٿائون چوندا هئا. گاٿائون تہ جيئن انسان کي اڳيئي معلوم آهي تہ اهي ٻڌ مذهب جي منڍ کان ئي موجود هيون، جيڪي ويدڪ زماني ۾ بہ لاڳيتيون ڳائبيون آيون آهن. ڪريہ ۽ وجر ڳاهون وري مختلف نوعيت وارين ڪن خاص عبادتن ۾ ڳايون وينديون هيون. اهي ڳاهون خاص طرح سان ٻڌ مذهب جي وجرياڻہ (ٻَجرياتي) فرقي وارا سنت فقير، تانترڪ 'مَنڊل' (مجلس) ۾ ويهي ڳائيندا هئا. ٻجرياتي منڊل 'چڪر' (دائري يا حلقي) ۾ ڳايل ڪريہ ۽ وجر ڳيتن مان 'وجر ڌارڪ' (پوڄاري يا عابد) کي سندس توجهہ ۾ تسڪين ٿيندي هئي. ٻوڌي منڊل چڪر جي نموني تي پوءِ وارو هندو برهمڻي 'واماچار' (ويچار) منڊل چڪر بڻيو. جنهن ۾ مڇي، ماس،

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: Kanauj. p. 268
(2) Ibid: pp. 268-269.

شراب، هتنات (مدرا) ۽ زناڪاري نہ فقط جائز هيون، بلڪ اهي پنجئي ڳالهيون پوءِ ماڳهين لازمي ۽ مستقل بڻجي پيئون[1]. انهن جو تفصيل ڏيڻ تهذيب جي خلاف آهي.

ڪريہ ڳاهون، مضمون توڙي ترتيب ۾ وجر ڳيتن کان ڪجهہ قدر مختلف هونديون هيون. ڪريہ ڳيت ۾ ٽي يا بعضي پورا چار پد (انگ) بہ هوندا هئا. انهيءَ حالت ۾ ٽئين يا چوٿين (تڪ) کي 'ڌروپد' يا مستقل فقرو چئبو هو، جيڪو وري وري ڳائبو رهبو هو. جي فقط ٻہ تڪون هونديون هيون تہ وري پٺي پد کي بہ ڌروپد چئبو هو [2]. وجر ڳاهن جي ترتيب ۾ وري ٻہ يا ٽي (مشڪل سان چار) تڪون ڪم آندل آهن، جن جي جوڙجڪ مختلف سٽن جي مقابلي مان معلوم ڪري سگهجي ٿي. ساهتيہ ۽ سنگيت جي سلسلي ۾ انهن ڳيتن کي 'نِبد پربند' ڳيت شمار ڪيو ويو آهي. اهي ڳيت بغير تال جي ڳائبا هئا. انهن جي پي ۽ چوٿين تڪ سان ٻَنتا (قافيو) نڀيو آهي. مگر اڪثر ڪري ڪريہ ڳاهن ۾ ٽي تڪون ئي هونديون هيون، جيڪي: اُد گِرهہ، ڌرُوَ ۽ ابوڳ سڏبيون هيون. مطلب تہ هنن ڳيتن ۾ ميلاپڪ (ملائيندڙ) تڪ نہ هوندي آهي[3].

ڪريہ ۽ وجر ڳاهن جي ڳائڻ جو خاص مقصد، سهج واري ڪيفيت ۾ تسڪين قلب ۽ ان جو انتهائي سُرور (مهاسُک) حاصل ڪرڻ هو. مُني دت ۽ ادويہ وجر انهن تي ٽيڪا ڪندي لکيو آهي تہ: ڪريہ ۽ وجر ڳيتن جي مضمون جي معنيٰ مخفي ۽ سندن ٻوليءَ جو ٻٽو مطلب هوندو هو. انهيءَ ڪري انهن کي سَنڌيہ ڀاشا، سنڌيہ واڪم يا سنڌ يا سنگيت چئبو هو. حقيقت ۾ اها جوڳين جي راز واري گفتگو ۽ سندن اندروني ٻولي (Code Language) هئي، جنهن کي پنهنجو پاڻ ۾ ئي پروڙي ۽ سمجهي سگهندا هئا[4]. اهي ڪريہ پد، ڪن وجرياتي آچارين، سِڌ آچارين ۽ سهجيہ آچارين جا جوڙيل ۽ جمع ڪيل آهن. انهن ۾

(1) Dr: Nalinaksha Dutt: Imperial Kanauj. p. 266.
(2) Prajna: Historical: p. 218.
(3) Ibid. p. 286.
(4) Ibid. pp. 218 -219.

ڪريني پا، ڪانهو پا، ويرو پا، لئي پا، هادي پا، سوَري پا ۽ سرها پا (۷۵۰ع) وغيره جا نالا مشهور آهن، جيڪي جملي چوراسي چيا وڃن ٿا. اُنهن جو زمانو الڳ الڳ آهي[1]. ’ٻوڌي سنياسين (سِڌ آچارين) ڪيتريون ئي ڳاهون جوڙيون. ٻوليءَ جي اعتبار کان انهن کي ’گاٿا پاشا‘ چيو ويندو هو. ڪي ماڻهو ائين پائيندا هئا ته ڪريه ۽ وڄر ڳاهن جي ٻولي شايد ڪَريل سنسڪرت هوندي! پر ٻوءِ جي ڪيترن ئي عالمن، انهيءَ کي اڳوڻيءَ راءِ جي اُبتڙ ثابت ڪيو آهي.

ٻولي ٻجهارت، جوڳيان سنديءَ ذات جي (شاهه- رامڪلي)

انهن چوراسي سِڌ آچارين مان، ڇاهتر سِڌن جا نالا ’ڏَڪارنوَ (Dakarnava) ۾ لکيل مليا آهن. هي جيڪي سڌ آچاريه سڏيا ويا آهن، سي حقيقت ۾ ساهجيه فرقي جا سنياسي هئا. انهن وٽ قوم ۽ قبيلو، رنگ ۽ روپ، يا نسل ۽ ٻڻ ته بلڪل ئي بي معنيٰ لفظ هئا، پر ڪنهن به ديس يا ٻوليءَ سان پڻ اهي ڪائي نسبت نه رکندا هئا.

نڪو نسل تن جو، نڪو تن حسب (شاهه)

اصل ۾ هي ديس ديسانتر جي مختلف مخلوقات هئي. اهي پورب-پڇم ۽ هند-سنڌ جي نامعلوم ملڪن ۽ ڏورانهن ڏيهن جا ئي ممعلوم ٿيندا هئا، جن ۾ ڪو به قومي، لساني يا نسلي امتياز نه هوندو هو. اهوئي ٻڌ مذهب جو نچوڙ يعني ناٿ پنٿ هو[2]. مطلب ته دنيا جي ڪنهن به ديس کي مليڇ ملڪ مڃڻ جي خلاف، اهي ساڌو، ساري جڳ کي ئي پنهنجو گهر تصور ڪندا هئا. ”هر مُلڪ مِلڪ ماست ڪه ملڪ، خداي ماست“ ۽ پنهنجو پاڻ کي انسانذات جي عالمي برادريءَ جو ياءُ (پا= پاءُ = پاؤ = پاد) سمجهندا هئا!

ڏيهي ڳيتن جا پوڏيهين ۾ پڙلاءُ:

ٻڌ مذهب جي انهن مبلغ آچارين جي معرفت، ڪريه ۽ وڄر ڳيت، ڪشمير ۽ تبيٽ کان ٿيندا ڀوتان، ڪوچي ڪاشغر، ختن، چين، منگوليا، ڪوريا ۽ جپان تائين به اهي وڃي پهتا[1]. خود چيني تاريخن ۾

(1) Ibid: p. 216.
(2) Prajna: Historical. pp. 216-217.

پڻ اهڙي قسم جون ڪيتريون ئي ڳالهيون قبول ڪيل آهن. ويندي جپان ۾ به اهڙيون ڪي قديم روايتون هلندڙ آهن. ڪوشان حاڪم هوشڪ (واسديو 'اول') جي زماني - 'سنه ١٢٠ع ۾ اندو-پاڪستاني ڳيتن جا استاد ڳاڻا. سرڪاريءَ طرح چين پهتا.' اهو اشارو اڳ ۾ ئي اچي چڪو آهي. "اندو-پاڪستان مان ڳياڪارن جو ٻيو به هڪڙو وڏو ٽولو ڳائيندو گهمندو، سپ چين اچي پهتو. تنهن کان اڳي، چينائي شهنشاهه ڪؤتسو (Kaotsu 581-595 A.D.) پنهنجي ملڪ ۾ ڪنهن به پرڏيهي عنصر جي داخلا تي سرڪاريءَ طرح بندش وجهي ويو هو. مگر هن جو حڪمنامو به سگهوئي بي اثر ثابت ٿيو. جيئن ته هن جي جاءِ نشين اولاد ڪي، اهڙن آچارين جي آجيان ئي ڪرڻي پيئي ۽ ڪيترائي نئين نموني جا ڳيت چين ۾ رائج ڪيا ويا. ... وري جپان جي قديم روايتن ۾ پڻ: تانگ (Tang) حڪومت جي زماني ۾ هڪڙو هندو آچاريه، جنهن جو نالو 'بوڌي پڪشو' هو، تنهن چين مان مذهبي ڳيتن جا ٻه مکيه قسم 'بهڌيستو' ۽ 'پٽرو' هتي جپان ۾ اچي جاري ڪيا هئا"[٢]. اهڙيءَ طرح - "سنه ٨٠٢ع ۾ راجڪمار سندن نالي، ڪنهن بادشاهه جو وليعهد، چين ۾ هڪڙي سياسي سفارت وٺي ويو. انهيءَ ۾، اندو-پاڪستان مان ڪيترائي سريلا ڳيت چوندڙ. تحفي طور شهنشاهه جي دربار ۾ پيش ڪيا ويا، جيڪي وڏي احترام سان قبول ڪيا ويا"[٣].

چين جپان کان به وڌيڪ وچ ايشيا، چيني ترڪستان ۽ تبيت ۾ اهڙن ڳيتن ۽ ڳاهن جو عام غلبو رهيو آهي. -"سهجيانه عقيدي جا جيڪي چوراسي آچاريه مشهور آهن، تن مان ٽيونجاهه ڄڻن جو تصنيفون ته تبيت ۾ ئي معلوم ٿيون آهن. جن ۾ سرهاپاءُ، ڪهنوپاءُ، تلوپاءُ، ناروپاءُ، لئي پاءُ، ڪريني پاءُ ۽ پڪشو پاءُ وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن. سهاپاؤ (٦٩٠-٧٥٠ع) ۽ ڪهنو پاؤ (٩٠٠ع!) جا ته هٿ اکر

(1) Ibid. p. 194.
(2) Dr: R. C. Majumdar: The Classical Age. p. 615.
(3) Dr: R. C. Majumdar: The Imperial Kanauj. p 432.

لکيل، ڪي قلمي نسخا، اصلي حالت ۾ به مليا آهن. انهن ٿي قلمي ڪتابن تان، پروفيسر شهيدالله خان، ٽيپتي ترجمن جي آڌار تي پنهنجو شاهڪار تيار ڪيو"[١]. آچاريه سراها جو 'دوها ڪوش' ته تمام مشهور آهي. انهيءَ جا جدا جدا تي مڪمل ۽ قديم قلمي نسخا، هن وقت به محفوظ آهن"[٢].

هن کان اڳ، اپيرنش جي اوائلي دوهن جو ذڪر آيو آهي. انهن دوهڙن کي اڳتي وڌائڻ جو ڪم به سِڌ آچارين ڪيو آهي. ڊاڪٽر جين، انهيءَ سلسلي ۾ وڌيڪ لکيو آهي ته "ٻوين سڌ آچارين مان جن دوها جوڙيا؛ تن ۾ تِلوپاد، سِرهَه پاد، ڪهنا پاد ۽ ڪريني پاد وغيره مشهور آهن. سندن ڪلام جا مجموعات 'دوها ڪوش' نالي سان ڪٺا ڪيل آهن. اهو ڪلام اول ڊاڪٽر شهيدالله "ٻڌ دوها-او-گانا" جي نالي سان، ڪلڪتي يونيورسٽيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪيو. هن کان علاوه ڊاڪٽر پي سي باگچي ۽ هرپر ساد شاستريءَ پڻ انهن کي الڳ الڳ ترتيب ڏني آهي. انهن کان وڌيڪ پراڻا ٻيا به ڪيترائي 'ٻوڌي ڏوهيڙا'، راهُل سمڪرتيايين، تازو ڳولهي ڦولهي ڪٺا ڪيا آهن. انهن مڙني جي مضمون ۾ عميق روحانيت رچيل آهي. انهن جي ٻوليءَ جو روايتي نالو 'سنڌيا ڀاشا' (Twillight Tongue or Symbolical Speach) آهي. انهن ٻوڌي ڏوهيڙن جو زمانو عيسوي ڇهين صديءَ کان، ٻارهين صديءَ جي اندر مقرر ڪري سگهجي ٿو"[٣]. مگر دوهي واري شاعري کي منظر عام تي آڻڻ، انهيءَ کي اندو-پاڪستان ۾ پري پري تائين پهچائڻ ۽ دوهي کي مقبول عام صنف بنائڻ جو سهرو صرف 'نات' جوڳين جي ٿي سر تي آهي.

ناٿ پنٿ (Nathism):

هي فرقو حقيقت ۾ ٻڌ مذهب جو نچوڙ ۽ ان جي آخري شڪل آهي، جنهن ۾ مٽيان مڙيئي (ارڙهن) عقيدا اچي وڃن ٿا. ناٿ پنٿ جو پايو بابا مڇندر ناٿ نالي هڪڙي جهوني جوڳيءَ وڌو، جيڪو اصل

(1) Buddhism in Pakistan: Pakistan Publication, P.B. No. 183, Karachi (1963). p. 53.

(2) Prajnana: Historical. p. 220.

اَسام جو رهاڪو هو (سندس زمانو اندازاً ستين-ائين صدي عيسويءَ جو آهي). جوڳي پنٿ دراصل هن کان اڳ ۾ ئي هلندڙ هو، جيڪو مڻتريہ ناٿ جاري ڪيو هو. هن وري انهيءَ کي ناٿ ڌرم جي نئين نالي سان دهرايو. ڪن جي خيال ۾ تہ ڪريني پاءِ کان اهو پنٿ مڇندرناٿ کي مليو ۽ مڇندرناٿ وري ڪورنگي ناٿ (چورنگي ناٿ) ۽ گورک ناٿ کي پنهنجو چيلو بڻايو. بهرحال، اهي ٽيئي ناٿ، هڪڙي طرف تہ بجرياتي فرقي وارن چوراسي سِڌن جي آخر ۾ اچن ٿا؛ تہ ٻئي طرف وري ناٿ پنٿ جي اوائلي نَون (٩) ڄڻن ۾، ٻهريان ٿي ناٿ ڳڻيل آهن. انهن چوراسي سڌن جي سلسلي سان گورک ناٿ جو زمانو* اندازاً ائين صدي عيسوي آهي[١]. گورک ناٿ جا دوها، 'گورک ٻڌ' نالي ڪتاب ۾ ڪٺا ڪيل آهن، جن ۾ پنهنجي گروءَ مڇندرناٿ جي منزل ۽ مرتبو ڳايو اٿس.

متئين هر پراسد شاستريءَ، مڇندرناٿ واري مارگ جو ذڪر ڪندي، گورک ناٿ لاءِ لکيو آهي تہ "هن جو اصلي نالو 'راون' (رامڻ) وجر مو ۽ ٻڌ مذهب جي بجرياتي فرقي جو يوگ آچاري هو. پوءِ جڏهن مڇندرناٿ واريءَ مت ۾ آيو، تڏهن گورکناٿ جي لقب سان مشهور ٿيو... مطلب تہ مڇندرناٿ وارو نئون پنٿ پڻ اصل ۾ ٻڌ مذهب اندر ئي سمايل هو. هن مان ثابت آهي تہ ناٿ جوڳين جا دوها ۽ ڳيت پڻ وجرياني ٻوڌين جي ڳِيَن ۽ ڳاهن کان الڳ ڪا ٻي شئي نہ آهن. جيتوڻيڪ ناٿ جوڳين جي روحاني عمل ۽ بجرياتي سِڌن جي عبادتن ۾ ڪنهن حد تائين فرق هو[٢]. هنن ۾ چوٿون نمبر جالندر ناٿ جوڳي ٿيو آهي، جنهن جو نالو چوراسي سِڌ آچارين ۾ نئو ڳڻجي. چاڪاڻ تہ هن بجرياتي سلسلو بند ڪري، اپرندي پنجاب ۾ وچي ناٿ پنٿ پکيڙيو. جلندر جو شهر هن جي ئي نالي پٺيان سڏجي ٿو. هن جو چيلو

* نيپال جو لِڇوي راجا نريندر ديو (٦٤٣-٧١٤ع). نيپالي ادب ۾ انهيءَ ڪري مشهور آهي، جو هو مڇندر ناٿ واري فرقي جو حامي هو. جيڪو نيپال جو مربي سنت بڻيو. (ڪلاسيڪل ١٣٦).

(١) ڊاڪٽر محمد حسن: هندي ادب کي تاريخ (عليگڙهہ ١٩٥٥ع)، ص ١٩-٢٠.

(2) Prajna: Historical. pp. 215-216.

چُوڙڪرناٿ ۽ ان بعد چرپٽ ناٿ، ٻئي مشهور ٿيا. ٻال ناٿ (بالا ناٿ) وري اتر-الهندي ڏي، لوڻ جي ٽڪرين وارا ويرانا وڃي وسايا. اهو ناٿ جوڳين جو آخري آستانو هو. ديول ناٿ ۽ مِنا ناٿ اتي جا مشهور جوڳي ٿيا. اهي ٿي ذڪر ڪيل نَوَ ناٿ بلڪل اوائلي ۽ اهم آهن. مٿين مڙني جوڳين: مڇندرناٿ، گورک ناٿ، چؤرنگي (ڪورنگي) ناٿ، جلندر ناٿ ۽ ٻين جا ڪيترائي دوها چيل آهن، جي گهٽو ڪري ستين-اٺين صديءَ عيسويءَ کان قلمبند ڪيا ويا. اهي اڪثر 'اوهٽ دوها' جي نالي سان سڏيا ويا آهن[1]. اوهٽ ٻولي اصل ۾ هڪڙي قسم جو مرڪب هو، جنهن ۾ اپڀرنش، سنسڪرت، پالي، پراڪرت... ماڳڌي، بينگالي وغيره وغيره، سڀئي گڏوچڙ ٿيل هيون[2].

ٻولي ٻجهارت، جوڳيان سنديءَ ذات جي. (شاهه-رامڪلي)

پوءِ وري پرٿوي ناٿ پنهنجي پرچار لاءِ پري پري جا پنڌ اختيار ڪيا. پرٿوي ناٿ جا دوها، جيڪي 'جوڳ پرڪاش' نالي ڪتاب ۾ ڪٺا ڪيل اهن، تن ۾ جوڳ جي عميق نظريي، ان جي انوکن اصولن، باريڪ مسئلن ۽ نفيس نُڪتن تي تمام تحسين جوڳي روشني وڌي اٿس. انهيءَ زماني ڌاري ٿي ٻِڪتيءَ جون تحريڪون ٻـ اسري رهيون هيون.

پوئين ناٿ پنت ۾ وري سَڌنا ناٿ ۽ غريب ناٿ ناليرا ٿي گذريا آهن. غريب ناٿ جي دوهن ۾ جوڳ جي منزل 'فنائيت' آهي. سَڌنو سالڪ وري 'سنڌ' ۾ (سيوهڻ طرف) ڄائو هو. هيءُ اصل ۾ مسلمان ڪاسائي هو، پوءِ ناٿ پنت ۾ اچڻ ڪري دنيا ترڪ ڪري وڃي جوڳين سان گڏيو. 'ناٿ پنت يوڳي سباڌنا، (برهمڻن جي) بت پرستيءَ، شرڪ، جپ تپ ۽ ظاهر پرستيءَ جي ٻين مڙني ڳالهين، توڙي نمائشي عبادتن جي برخلاف وڏي بغاوت اٿاري. هن خدا جي وحدانيت ۽ خالص توحيد جي تبليغ ڪئي. هن جا دوها، اڪثر نفس جي معرفت متعلق آهن ۽ انهيءَ ڳالهه تي ٿي سڄو زور ڏنو اٿس[3].

(1) Ibid. p. 215. (2) Ibid. pp. 262-26.

(٣) ڊاڪٽر محمد حسن: هندي ادب ڪي تاريخ. (عليڳڙهه ١٩٥٥ع)، ص ص ٢٠-٢٢.

سامي ٿين تہ سڌنات ٿِي، نہ تہ ڏور مَ هونهين ڏيهہ،
اونهون ملڪ، "عِنات" چئي، ڪنهن چِلي نہ لڌو چيهہ.
حرص هڪلي پانهنجو، تون وهم وساري ويهہ،
مڙهي مات جي بيهہ، تہ ويني ٿي وير ٿئين.

ساڏنا نات، گرونانڪ (١٤٦٩-١٥٣٨ع) کان بہ اڳي هو. (ڪن جي خيال ۾ تہ گرونانڪ جو غائبانہ گرو بہ ساڏنو سنت ئي هو؟) چاڪاڻ تہ هن پندرهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾ شهرت حاصل ڪئي. سندس دوها بہ سِکن جي آدي گرنٿ ۾ موجود آهن[1]. سَڌني جوڳيءَ، سورهين صدي عيسويءَ کان بہ ڪجهہ اڳي وفات ڪئي. سندس دوهن ۾ فنائيت يا جوڳ جوئي نِکرو نمايان آهي. (نانڪ کان اڳي، سورهين صديءَ ۾ ٿي پيو بہ هڪڙو مسلمان بزرگ 'ڀڳت ڪبير' ڪوري (١٣٩٨-١٥١٨ع) پورب ڏي پيدا ٿيو. مگر هيءَ پارت (بنارس) ۾ ئي رهيو. سندن فلسفي ۽ فڪر جو اثر سنڌي صوفي شاعرن تي پيو، جيئن هيٺ نظر ايندو.

تصوف ۽ جوڳ جو سنگم:

انهيءَ سورهين صديءَ ۾ ٿي سنڌ جو پهريون سالڪ ۽ صوفي شاعر، جنهن 'جوڳيءَ' جو لفظ، 'جاڳائڻ واري يا جاڳائيندڙ' (خواب غفلت مان بيدا ڪندڙ) لاءِ ڪم آندو آهي، سو قاضي قاضن (١٥٥١ع) آهي. انهيءَ کان پوءِ لاڳيتو ايندڙ، سنڌ جي سڀني صوفي شاعرن، ويندي سچل روحل، بيدل، نانڪ يوسف ۽ خود شاهہ ڀٽائي بہ 'جوڳين سنديءَ ذات' کي ڳايو وڄايو آهي. رسالي شريف جي سُر ڪاهوڙي، پورب ۽ يمن ڪلياڻ وغيره ۾، اهڙا بيت عام آهن. سُرود رامڪليءَ ۾ تہ خاص طرح بِکياري ۽ پينار، نانَگ ۽ نات، جوڳي ۽ ويراڳي، رمتا ۽ سيلاني، سير ۽ سفر، گودڙي ۾ مالها، توڙي جوڳ ۽ تپسيا جو ئي بيان آيو آهي. (بلڪ بُلها شاهہ تہ جوڳين جون رمزون ۽ راز، ڪرامتون ۽ ڪشالا، توڙي منزلون ۽ مرتبا پڻ ڳايا ۽ سمجهايا آهن). ڊاڪٽر نبي بخش خان

(١) سماهي مهراڻ ١٩٥٥ع، جو نمبر ١.

بلوچ، پنهنجي محققاڻي مقالي (هندي ۽ سنڌي شاعريءَ جو لاڳاپو) ۾ مٿين مڙني بزرگن جي ڪلام جا مثال ڏيئي، انهن تي عالماڻي بحث ڪندي، هن نتيجي تي آيو آهي ته: صوفين ۽ يوگين ۾ ترڪ ۽ تجريد جا اصول مشترڪ هئا. -" صوفين وانگر يوگين وٽ به 'گرو ۽ چيلي' جي تعلق ۽ آداب جي اوتري ئي قدر ۽ قيمت هئي، جيترو 'مرشد ۽ مريد' جي. ساڳي طرح گروءَ جي چيلي کي تلقين ۽ هدايت جي به وڏي اهميت هئي. انهيءَ حقيقت تي ڪتاب 'گورک بڌ' شاهد آهي، جنهن ۾ گرو چيلي جي گفتگو قلمبند ٿيل آهي: چيلو گورک ناٿ سوال ڪري ٿو، جنهن جا جواب ڏيندي گرو مڇندرناٿ اپديش ڪري ٿو... سنڌ ۾ هنن سيلاني فقيرن جي آمد و رفت ۽ سنڌ جي سالڪن سان سندن ملاقاتن تي سنڌي ٻوليءَ جا ڪي قديم اصطلاح شاهد آهن، جي سندن تحريڪ، عقيدي ۽ عملن جي نالن يا معنائن ٻويان رائج ٿيا... مٿينءَ مختصر وضاحت مان معلوم ٿيندو ته هن يوگي پنٿ جي اعتقادن ۽ اصولن، جي سندن تبليغ ۽ ڪلام ذريعي پکڙيا، سنڌي صوفياڻي شاعري جي الفاظ، اصطلاحات ۽ فڪر تي ڪيتريقدر اثر وڌو آهي"[١]. ڪن جي خيال ۾ ته خود صوفين جو 'زهد'، سو به اصل ۾ جوڳين جو ئي 'جُهد' آهي[٢]. عالم اسلام جا علماءَ ۽ مفتي سڳورا، شرع شريف جي احترام ۽ حفاظت خاطر، انهن تي تمام ڪڙي نظر رکندا ۽ تعزيرون ڏيندا رهيا آهن. الجاحظ (نائين صدي) انهن کي زنديق' جي نالي سان سڏيو آهي، سي اسلام جي ڪنهن به فرقي سان تعلق نٿا رکن، اهي 'سامي چڏي سانگ، وڃي گڏيا گورک ناٿ کي'[٣].

هتي هڪڙي ڳالهه جو اعتراف ڪرڻ لازم آهي: هن سلسلي ۾ اڳين قسطن وانگر، خود هن مضمون ۾ مواد مڙيوئي هڪ طرفو يعني هندن جي ئي لکيتن تان ورتل آهي ۽ ٻئي طرف کي جاٽي ٻجهي به نظرانداز ڪيو ويو آهي، جي اتفاق سان ڪنهن انگريز يا ٻئي ڪنهن

(١) سماهي مهراڻ ١٩٥٥ع، جو نمبر١.
(2) M. T. Titus: Indian Islam. p. 149.
(3) Hitti: p. 435.

جو اشارو آيو بہ آهي تہ اهو پڻ انهن ٿي ڪتابن ۾ ڪم آندل ۽ قبول ڪيل آهي. متي جيڪي بہ حوالا اقتباس آيا آهن، اهي اڪثر ڪري پنهنجي اصل جو اکري ترجمو آهن. هن محدود مقالي ۾ انهن تي وڌيڪ تبصري ۽ تنقيد جي گنجائش ڪجهہ گهٽ آهي. تنهن هوندي بہ هتي اهڙو ڪجو مال ميڙي ڪنو ڪيو ويو آهي، جيڪو وڏن ودوانن ۽ عالمن جي ٿي تحقيق ۽ ڪوجنا جو ڦل آهي. انهيءَ ۾ ڪي اهڙيون انوکيون تاريخي حقيقتون بہ آهن، جيڪي اسان جي ادبي تاريخن جي روشنيءَ ۾ نيون نظر اينديون. اسان جا عالم اديب، انهن مان ڪهڙا نُڪتا اگهائيندا، اهو تہ استادن جي اختيار آهي. مگر ممڪن آهي تہ سنڌيءَ جي اوائلي شاعريءَ بابت انهيءَ 'ڪچي مال' مان بہ ڪجهہ مدد ملي وڃي. انهيءَ اميد سان ٿي اهو ڪباڙين وارو ڪم ڪيو ويو آهي. جي زندگي رهي تہ انشاءَ الله، ايندڙ قسط "سنڌي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ" جي لکڻ جي ڪوشش ڪبي. اول خير.

(ث) مقالي ۾ آيل واقعا ۽ سن

CHRONOLOGY

٨١٠-٨٠٥ ق. م. سيميراميس جي سنڌ تي ڪاهہ.

(٨٠٠-؟) = = مهاڀارت واري جنگ.

ستين صدي = = هرشنگ ايرانيءَ جو سنڌ تي حملو.

٥٥٨-٥٣٠ = = سائرس اعظم جي حڪومت.

٥٥٨ = = مهاتما ٻڌ جي ولادت

٥٣٠-٥٢٢ = = ڪئمبس جي حڪومت.

٥٢٢-٤٨٦ = = دارا اعظم جي حڪومت.

٥٢٢ = = ڌرم چڪرورتڻ، (دين جو چرخو چالو ٿيڻ.)

٤٨٦-٤٦٥ = = زرڪيز جي حڪومت.

٤٨٣ = = ڪان برهمي لپي جون ابتدائي تجرباتي ڪوششون.

(؟) = = ويد' لکجڻ لڳا.

٤٧٨ = = مهاتما ٻڌ جو چالاڻو.
٣٨٤-٣٥٤ = = ڪالاسَڪ (ڪاڪورٽي.)
٣٧٨ = = ٻي ٻوڌي مجلس.
٣٢٥-٣٢٤ = = سڪندر جو سنڌ تي قبضو.
٣٢١ = = پاتال بندر مان يونانين جي خلاف بغاوت اٿي.
٣١٦ = = سنڌ تان يوناني قبضو ختم ٿيو.
٣٠٦ = = چندرگپت موريا ۽ سٽليوڪس نِڪٽر جي مائٽي.
٣٠٠-٢٧٣ = = بندوسار موريا جو راڄ.
٢٧٣-٢٣٦ = = اشوڪ جو راڄ.
٢٥٤ = = ٽيون ٻوڌي ميڙ.
٢١٧ = = چين ڏي تبليغي انجمنون.
٢٠٠ = = راجا ساليِسڪ موريا.
١٨٧ = = موريا حڪومت جو خاتمو.
١٨٦-١٦٥ = = ڊيميٽريس بختيءَ جي سنڌ تي حڪومت.
١٦٥-١٦٠ = = ملڪ اگٿانو ڪليٽا جي سنڌ تي حڪومت.
١٦٠ = = اگٿانو ڪليٽا جي مينادر سان شادي.
١٥١ = = مينادر جو پاٽنا تي حملو ۽ پُشيہ متر جو موت.
١٥٠ = = 'ملندا ٻنهو' جو لکجڻ.
ٻيءَ صدي = = سَر سنگيت (ڇند) جي شروعات.
١٥٠ = = ايرين جو 'انڊيڪا' لِکڻ.
١٣٧ = = يوناني ڀِڪشو سنگهہ جو پاتال بندر کان سلون ڏي وڃڻ.
١٣٠ = = مينادراعظم جي وفات.
١٢١ = = مهاتما ٻڌ جو سونو پتلو چين پهتو.
١١٠ = = انٽيالسيڊس جو سنڌ تي حملو.
١٠٠ = = استريٽو 'اول' (مينادر جو پٽ) ڀڪشو بڻيو.
٩٠ = = اپولوڊوٽس جي وفات.
٨٠ = = استريٽو 'ثانيءَ' جي تخت نشيني.

پهرين صدي = = ملندا پنهو مصر پهتو.
٧٠ = = استريٺو 'اول' جي وفات.
٥٨ = = شهنشاهہ وِنون جي تخت نشيني ۽ پارت جو سنبت.
پهرين صدي = = پراڪرت چند 'ورڻ سنگيت' جو لکجڻ.
٣٠ = = باختري حڪومت جو زوال.
٢٠ = = اپير ۽ ستيا لوڪن جو سنڌ فتح ڪرڻ.
٢٠ = = ڪان شاهہ موئيس (سٿين) جي سنڌ تي حڪومت.

عيسوي سن جو چالو ٿيڻ

پهرين صدي رشي پنگل جي 'سوتر چندس' جو لکجڻ.
٢٠ع شاهہ موئيس جي وفات
٢٠-٢٩ع ايزس جي سنڌ تي حڪومت.
٢٩ع گندوفر (پارٿين) جو خيبر دري تي قبضو ڪرڻ.
٢٩ يا ٣٣ع ۾ سينٽ ٿامس جو سنڌ ۾ اچڻ.
٢٩-٤٠ع ايلش جي سنڌ تي حڪومت.
٣٧ع سينٽ ٿامس سنڌ مان روانو.
٤٠-٥٠ع يزلس 'يئي' جي حڪومت.
٤٤-٤٥ع گندوفر جو تخت باهيءَ وارو ڪتبو.
٤٥ع بحر عرب جي تجارتي هوائن جي تحقيقات.
٥٠ع يوچي (ڪوشان) قوم جو سنڌ ۾ اچڻ.
٥٠ع سٿين حڪومت جي پڄاڻي.
٥٠ع گندوفر جي وفات.
٥٠-٦٥ع ڪُجلا ڪادفيسس (ڪوشان) جي سنڌ تي حڪومت.
٦٥-٧٨ع ويما ڪادفيسس 'پيو'.
٧٠-٨٠ع 'پيري پلس' جو لکجڻ.
٧٨ع ڪنشڪ اعظم جي تخت نشيني ۽ سندس سنبت چالو ٿيڻ.
٨٧-٨٩ع ڪنشڪ جون چين تي ڪاهون.
٨٩-١٠٥ع چين جو شهنشاهہ هوتي.
٩٠ع ـ ڪنشڪ اعظم، چوٿين مجلس ڪوٺائي.

١٠٢ع ڪنشڪ حڪومت کي ترڪ ڪيو.
ٻي صدي - مهاين فرقو شروع ٿيو ۽ نالندا يونيورسٽي قائم ٿي.
١٠٢-١٠٦ع واجشڪ (جوشڪ) جي حڪومت.
ٻي صدي - اسواگهوش، اپيرپاشا جو وياڪرڻ 'سارپيترا' لکيو.
١٠٦-١٣٨ع هوشڪ (واسديو 'اول') جي حڪومت.
ٻي صدي - پڪشو آريہ ديو، نالندا جو چانسلر بڻايو ويو.
١٢٠ع سنڌ جي سُريلن سگهڙن جو وڏو وفد سرڪاريءَ طرح چين ڏي ويو.
١٣٨-١٤٥ع ڪنشڪ 'ٻئي' جي حڪومت.
١٤٠ع ٽالميءَ جو 'جاگرافي' لکڻ.
١٤٥-١٧٦ع واسديو 'ٻئي' جي حڪومت.
١٥٠-١٥١ع راجا ردردامن اڀير جو جهوناڳڙهہ وارو ڪتبو.
١٨١ع اڀير جنرل (باپڪ جي پٽ) رُدريوتيءَ جو ڪانياواڙ ۾ ڪتبو.
١٨٨-١٩٠ع اسوردت اڀير، پنهنجا سِڪا جاري ڪيا.
ٽين صدي جئہ ديو جو 'ڇندس شاستر'.
٢٢٥-٢٤١ع اردشير بابڪان.
٢٣٠ع واسديو 'ٽئين' جي چين ۾ سفارت موڪلڻ.
٢٣٩ع ڪنشڪ 'چوٿون'.
٢٤٨ع ڪنشڪ پنجين جي تخت نشيني.
٢٤٨ع سوڏت جي پٽ، راجا ماتري پترا اڀير، ڪلاچاري (چيدي) سنبت جاري ڪيو.
ٽين صدي يوگ چارا فرقو شروع ٿيو.
٢٧٠-٣١٠ع مئتريا نات، جوڳ جو ررحاني فلسفو پيش ڪيو.
٢٧٨ع ڪنشڪ 'ڇهين' جي تخت نشيني.
ٽين صدي ڀرت منيءَ جو 'نتيہ شاستر'.
٣٠١-٣١٠ع ساساني شهنشاهہ هرمزد، (واسديو 'ڇهين' جي نياڻي پرڻيو.)

٣٠١-٣٩٠ع آچاريہ اسنگ، نالندا جو چانسلر (جنهن جوگ جو پرچار ڪيو.)
٣١٥ع راجا سوامي داس اپير.
٣٤٦ع تائين واسديو 'ستين' جي حڪومت.
چوٿين صدي 'ديپ ونش' پراڻ جو لکجڻ.
٣٥٥ع راجا پلند، اپير.
٣٦٠ع ڪنشڪ 'ستين'، شاپور 'ٻئي' کي روم واري جنگ ۾ مدد ڏني.
٣٦٥ع راجا ردر داس، اپير.
٣٧٥-٤٠٠ع واسديو 'انون'- اديب، 'جميعت الشعراء سنڌ' جو باني.
چوٿين صدي سنڌ تي ساساني حڪومت.
٤٠٠-٤١١ع فاهين جو دؤرو ڪرڻ.
پنجين صدي ترئيڪوٽڪ اپيرن جي ڪونڪن تي حڪومت.
٤٠٤ع راجا نرو ورمن، اپير.
پنجين صدي لليتا وجر، نالندا جو چانسلر ٿيو.
٤٢١-٥٠٠ع واسو بندو- منطقي، چانسلر.
٤٥٠ع ڪان راءِ گهراڻي وارن جون حڪومت لاءِ اوائلي ڪوششون.
پنجين صدي گهيہ سماج (ڳجهو فرقو) قائم ٿيو.
= = 'مهاونش' پراڻ جو لکجڻ.
٤٥٣ع هوڻ سردار اٽيلا قتل ٿيو.
٤٥٥ع راجا ڏاهر سين 'ترئيڪو تڪ' (اپير) جو امرڪ نگر وارو ڪتبو.
٤٨٩ع راجا وياگهرسين ترئيڪوتڪ.
٤٩٥ع ڪان سنڌ تي راءِ گهراڻي جي حڪومت.
پنجين صدي دوهي جو پهريون مجيل شاعر جئند، 'جوڳ سار' دوها.
= = ڏيناگ، منطقي - فلاسافر.
= = 'منجسري مول ڪلپ' (تنتر) جو لکجڻ.
٥٠٢-٥١٥ع هوڻن جو سردار تور ماڻ ڪشمير ۾.
٥١٥-٥٣٠ع مهر ڪل هوڻ پنجاب ۾.

٥٥٧-٥٦٧ع وليپيءِ جو راجا گهہ سين.
٥٦٣-٥٦٧ع هوڻن جو خاتمو.
٥٨١ع ڳاٽن جي وڏي ٽولي چين ۾ پهتي.
٥٨١-٥٩٥ع چين جو شنشاهہ ڪوئتسو.
٦١٨-٩٠٧ع چين ۾ تانگ حڪومت.
٦١٩ع سسانڪ گپتا، مهاڀوڏي وڻ وڍرايو.
٦٣٠-٦٤٤ع چينائي مسافر هيون-نسانگ.
٦٣٢ع ڪان سنڌ ۾ برهمڻ حڪومت.
٦٣٥ع ڌرمپال، نالندا جي چانسيلر جوڳ فلاسافيءِ تي ڪتاب لکيا.
ستين صدي مڇندرناٿ جو 'ناٿ پنٿ'.
٦٤٣-٧١٤ع نيپال جو لِڇوي راجا، نريندر ديو، مڇندرناٿ جو معتقد بڻيو.
٦٩٠ع سرهاپا جي ولادت.
٧٠٠ع ڀامهہ جو 'ڪاويہ لنڪار' (اپڀرنش).
٧٥٠ع ڪان سرهاپاءِ، سندس نئين 'تنتر-طريقي' جو هادي (امام) مڃيو ويو.
٧٦٠ع ۾ سرهاپاؤ جي وفات.
٧٧٠ع سنڌ جا ڀڪشو بنگال ۾ (راجا ڌرمپال وٽ) وڃي پهتا.
٧٧٨ع ۾ آچاريہ آديوتن سوري، 'ڪوليہ مالا ڪها' لکيو.
٧٨٨-٨٢٠ع شنڪر آچاريہ، هندو ڌرم کي نئون روپ ڏنو.
٨٠٢ع راجڪمار سندن، سياسي سفارت سان گڏ، سريلا ڳيت چونڊڙ، چينائي دربار ۾ تحفي طور پيش ڪيا.
٨٣٦-٨٨٥ع راجا مهربوج (پرهياڙ).
٨٩٣ع ڪان مهيندرپال 'اول' (پرهياڙ).
نائين صدي جٹرام جو 'ڌرم پرڪش' (اپڀرنش).
= = سوبمبو چندس.
٩٠٠ع ڪهنو پاؤ، (آچاريہ).
٩٠٠-١٠٠٠ع ڪويراج سيکر.
ڏهين صدي ديوسين جا 'ساوڪ ڌرم' دوها.

٩١٢-٩٣١ع راجا مهيپال پرهياڙ.
٩٣٣ع ديوسين منطق تي جو 'نيايہ چڪر' (اپڀرنش).
٩٤٢ع ۾ پدم ڪيترتيءَ جو پاسناهہ چاريو' (اپڀرنش).
٩٤٢-٩٩٥ع مولراج سولنڪي.
ڏهين صدي لاکو ڦلاڻي مارجي ويو.
٩٤٨-٩٤٩ع راجا ديوپال (پرهياڙ).
٩٥٥ع مهيپال، 'پيو' (پرهياڙ).
ڏهين صدي خوفناڪ زلزلو.
٩٦٥ع پشپ دنت جو 'جسهر چاريو' (اپڀرنش).
٩٧٢ع پشت دنت جو 'نايڪمار چاريو' (اپڀرنش).
٩٨٧ع هري سين جو 'ڌرم پرڪا' (اپڀرنش).
ڏهين صدي سوراشٽر ۾ اپڀرن جو اوج.
ڏهين-يارهين صدي سُمنگ چارڻ، سنڌي ۾ دوهي جو پهريون مجيل شاعر.
١٠٢٤ع محمود غزنوي سومنات فتح ڪيو.
١١٤٨ع ڪلهڻ جي 'راج ترنگڻي'.
١١٥٨ع هري پدر سوريءَ جو 'سنڪمار چاريو' (اپڀرنش).
ٻارهين صدي پير پٺو ديبلي.
١٣٣١-١٣٨٦ع ساينہ ماڌو، ويد وياس.
چوڏهين صدي شيخ حماد.
١٣٩٨-١٥١٨ع ڀڳت ڪبير.
پندرهين صدي جوڳي ساڌنا (سيوهاڻي).
١٤٦٩-١٥٣٨ع گرونانڪ.
١٥٥١ع قاضي قاضن جي وفات.
سورهين صدي 'الوپنشد' (اپنشد).
١٩٣٠ع ۾ جيمس پرنسيپ پراڻي برهمي لپيءَ کي پهريون دفعو پڙهيو.